Factors Affecting the Development and Establishment of the Modern Educational System in Yazd from the Constitutional Revolution to the End of Pahlavi I

Ahmad Babayi Zarch[*]
Soheila Torabi Farsani[**]
Mohammad Hasan Mirhosaini[***]

Abstract

At the threshold of constitutionalism, the place of Iran entered a new phase of change in the political, social, and cultural structure, which was very different from the previous period. The education system is one of the areas that has undergone significant changes during this period and has been transformed from traditional to modern methods. In the city of Yazd, the modern education system of the Qajar period, especially after the Constitution, experienced a growing trend following the wave of modernity in the country. This article seeks to ask what factors provided the grounds for the establishment and growth of the new educational system in Yazd. The paper states that in addition to providing social conditions for constitutionalism, Yazd Zoroastrians should be considered an influential and pioneering group in the way of the development of schools and, as a result, the establishment of a new way of teaching in Yazd. Additionally, other factors should be considered: Yazd's trade and cultural ties with other European and Asian countries, due to the arrival of Orientalists and missionaries in Yazd; occupational emigration of Zoroastrian to India, followed by financial expansion and the establishment of educational institutions in their hometown; attracting the attention of Indian Persians to the spread of Zoroastrian religious knowledge; efforts of the rich and merchants of Yazd and some of the clergies and non-Zoroastrian religious minorities; the advent of the printing industry, followed by the emergence of newspapers and the exchange of information. Besides, the first steps in education of girls of Yazd, both in Zoroastrian girls' schools and in missionary schools, were no exception.

Introduction

In the process of modern schools, Constitutional worked as an accelerator and reflection of public requests. The presence of Christian and Jewish missionaries in Iran was one of the issues that influenced the development of modern schools. This issue caused the preference of trading-economic aspects and also the presence of religious minorities like Jewish and

[*] Ph.D candidate, History Department, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran a.babayi61@gmail.com
[**] Associate Professor, History Department, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran(Responsible Author) tfarsani@yahoo.com
[***] The invited Assistant professor, History Department, Najafabad Branch, Islamic Azad University ,Assistant Professor, Yazd University, Yazd, Iran mirhosainy@yahoo.com

Zoroastrian in this city. They made use of backwardness of education and remedy in cities of Iran, including Yazd, and paved the way to propagation by founding schools and medical centers; nevertheless, they influenced the education. So we can assume that the thought of modern education and the Constitutional Revolution had a mutual relation. Also, in Yazd city, as the Zoroastrian minority were exempted from usual prohibited things for Muslim women, followers of this religion accepted the training of women soon. In 1903 AD, Zoroastrians built the first Zoroastrian girls' school in Yazd. This initiative was arising from the relation of Zoroastrians with their co-religions in India and Europe.

Material & Methods

Given that there is no independent work in the area of Yazd educational system in the discussed period, in this research, the authors have tried to study and clarify this subject by studying documents, available books, newspapers, journals, and other sources.

Discussion of Results & Conclusions

In Yazd city, in Pahlavi I period, important schools were built that still exist. Iranshahr, Keikhosravi, and Markar schools were of this kind of school. They give a clear vision of the transition of the traditional educational system to the modern one, explaining how Yazdi people accept modern schools and the extent to which school graduates affect the society or scientific-cultural and social sphere of the country. In the Qajar period, schools of Yazd Muslim citizens, like the whole country, had the same two, old-fashioned primary and religious Islamic schools of early kinds. In 1900, the first modern school of Yazd was built by Moshir al-mamālik Yazdi nearby the Shāh Square. Therefore, for the first time, kids learned.

From Constitutional Revolution to Pahlavi I, many factors affected on the tendency of people of Yazd to modern education that some of them are: 1) commercial and cultural relations with other European and Asian countries especially India, 2) the graduates of Dar ul-Funun who worked as early teachers of modern schools, 3) the presence and the role of Zoroastrian religious minorities, 4) efforts of intellectuals, 5) the influence of newspapers and exchange of information, 6) the role of Christian and Jewish missionaries. Although this should be noted that Christian and Jewish missionaries pursued propaganda and other purposes, nevertheless, this kind of activity was effective in the establishment and development of modern schools in Yazd.

The modern schools of Yazd that were effective in the formation of mental and thought sphere, social and political transition, and also educative teachings and civil welfare are:

Keikhosravi high school: this school was built in 1869. This primary school was instituted eighteen years before Dar ul-funun. It was a primary school for twenty years and became a high school in 1889.

Markar school: it was built in 1922 and its girls and boys primary school was established in 1927. Then its high school was instituted in 1934.

Iranshahr school: it was the first cultural institution in Yazd that as a high school instituted and presented multiple and complete high school lessons. This high school was the continuation and complementation of the top state school of Yazd. Among the greatest scientific characters who taught in this high school, we can refer to Dr. Qini, the famous Iranian mathematician, Dr. Mohammad Ali Eslami Nodooshan, and Dr. Mohammad Hossein Papoli Yazdi.

Izadpeyman girls high school: this was the first girl's school in Yazd, which was built in 1904 for Zoroastrian girls.

The development of modern schools in Yazd confronted social, financial, and political problems. The biggest obstacle was the disagreement between traditionalists and some clergies. Families believed that old-fashioned primary school literacy was enough. Before

schools became public, some of the families that had no financial ability didn't let their children go to school. Girls, in the religious society such Yazd, above preventions like sitting in a classroom next to the following of other religions, confronted other preventions like Hijab and the distance from home to school. More importantly, the teaching of non-Muslim teachers wasn't acceptable.

As a result, following the Constitutional Revolution, many schools were built in Yazd and naturally modern schools some disagreements at the beginning, though traditional education besides the modern one, continued for a long time with special purposes. Religious minorities had a key role in the development of modern education in Yazd. Iranian Zoroastrian residents of India and the relation of Zoroastrians of Yazd with them were very effective in the transformation of the educational system. So, more than thirty girls and boys schools were built in Yazd and its suburbs that all of them were supported by the financial assistance of Iranian Zoroastrians who were residents of India. The development of new assets of civilization, such as the telegraph and printing industry, was very influential in transferring information and knowledge. When newspapers emerged, people's need for modern knowledge was reflected more than before. So, the modern educational system was gradually formed in Yazd and developed insofar as education of girls accepted as a necessity. Education of women who are half of the society, therefore, entered a new phase and they were educated in modern schools.

Keywords

Modern Education, Traditional Education, Qajar, Constitutional, Yazd.

References

1. Abedi, M., & Mirhosseini, M. H. (2008). *Islamic Revolution in Yazd*. Tehran: Islamic Revolution Document Center.
2. Afary, J. (2006). *Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*. Translated by Reza Rezaei, Tehran: Bisotoon Publication.
3. Alaghemand, S., Salehi, S., & Mozafar, F. (2017). A Comparative Study of the Architecture and Content of Iranian Schools from Traditional to Modern. *Research Institute of Architecture and Urban Planning*, 49, 5-18.
4. Ayati, A. (1993). *History of Yazd*. Yazd: Golbahar Publication.
5. Babazadeh, Sh. (1999). *Tarikh-e Chap Dar Iran*. Tehran: Tahori Publication.
6. Cultural Heritage and Tourism Organization of Iran (2010). *Encyclopedia of Architecture of Iranshahr*.
7. Curzon, N. (1972). *Iran and the Case of Iran.* Translated by Vahid Mazandarani, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
8. Eslami Chahooei, M. (n.d.). *The Role of New Schools in the Formation of the Iranian Constitutional Revolution.* The First International Conference on Modern Research in Education and Psychology and Social Studies in Iran, Islamic Studies and Research Center Soroush Hekmat Mortazavi.
9. Ghalamsiyah, A. (1993). *Yazd dar Safarnameha*. Yazd: Yazd Publishing Institute.
10. Ghavimi, F., & Vaziri, Kh. (1974). *Karname-ye Zanan-e Mashhour-e Irani*. Tehran: Ministry of Education.
11. Hajizadeh Meimandi, M. (2011). *Yazd market and its markets for the last two hundred years.* Tehran: Group research of Iranology Foundation.
12. Gheirat Kermanshahi, A. (1960). *Kolliyat-e Asar-e Seyed Abdolkarim-e Gheirat*. Tehran: Ferdowsi Publication.
13. Khanikof, N. V. (1996). *Safarname-ye Khanikof.* Translated by Aghdas Yaghmaei and

Abolghasem Bigonah, Mashhad: Astan-e Ghods-e Razavi.
14. Khaze, A. (1986). *Tazkere-ye Sokhanvaran-e Yazd*. Mumbai: Khaze.
15. Katiraee, M. (1969). *From Brick to Brick*. Tehran: Institute of Studies and Research.
16. Mahbobi Ardakani, H. (1979). *Tarikh-e Moassesat-e Tamaddoni Jadid dar Iran*. Tehran: University of Tehran.
17. Mahdavi, A. (2001). *History of Iranian Foreign Relations*. Tehran: Amirkabir Publication.
18. Malkom, N. (2014). *Yazd Travelogue*. Translated by Ali Mohammad Tarafdari, Yazd: Mehrpadin Publication.
19. Marco, P. (1972). *Safarnamah.* Translated by *Habibollah Sahihi*, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
20. Masarat, H. (Ed.) (1993). *Farokhi Yazdi's Divan*. Yazd: Yazd Association of Cultural Works and Honors.
21. Masarat, H. (1997). *Yazd Yadegar-e Tarikh*. Yazd: Office of Culture and Guidance.
22. Masoomkhani, K. (1949). *Yazd Culture Yearbook*. Yazd: Golbahar Publication.
23. Masoomkhani, K. (1954). *Yazd Culture Yearbook*. Yazd: Golbahar Publication.
24. Mirhoseini, M. H. (2007). The course of Yazd's political and social developments in the constitutional period. *Ganjine-ye Asnad*, 66, 32-55.
25. Nategh, H. (1996). *karname-ye Farhangi Farangi dar Iran*, Tehran: Khavaran Publication.
26. Nayebiyan, J., & Alipour Silab, J. (2012). Zoroastrian schools of the Qajar period. *Journal of Historical Studies,* 3(1), 109-133.
27. Omidvari, S., & Omidvari, M. (2015). *The Evolution of the Pattern of Schools in the Pahlavi I Period, A Case Study of Yazd Schools.* Proceedings of the First International Congress Ofogh Jadid on Architecture and Urban Development.
28. Rahmani, E. (2005). *Chehre Nema 1322/1904*. Tehran: National Library and Archives of Iran.
29. Roshdiye, F. (1992). *Zendigi-name-ye pir-e Maaref-e Roshdiye*. Tehran: Hirmand Publication.
30. Roshdiye, Sh. (1964). *Savaneh-e Omr*. Tehran: Tarikh-e Iran Publication.
31. Sarshar, H. (2005). *Farzandan-e Estar*. Translated by Mehrnaz Nasiriye, Tehran: Karang Publication.
32. Saeedi, H. (2006). Mirza Javad Khan-e Sadod-dole. *Ganjine-ye Asnad*, 64, 137.
33. Shams Esfand Abadi, H. (2015). Yazd's Jewish Interactions with Qajar Muslims. *Journal of History Research,* 41, 17-42.
34. Shahmardi, R. (1965). *Tarikh-e Zartoshtiyan*. Tehran: Forohar Publication.
35. Sheikholeslami, P. (1973). *Zanan-e Rozname Negar Va Andishmand-e Iran*. (n.p.).
36. Tashakori Bafqi, A. A. (1998). *Constitutional Court in Yazd*. Tehran: Markaz-e Yazd Shenasi.
37. Tashakori Bafqi, A. A. (2008). *Khaterat-e Vakilotolih*. Tehran: Sokhan Publication..
38. Tashakori Bafqi, A. A. (2016). Investigating the Activities of protestant Missionaries in Yazd During the Qajar Dynasty. *Journal of Iranian Islamic Period History*, 5(10), 33-59.
39. *The Speech by Ms. Zeinab Meraat, a cultural pioneer in Yazd.* Retrieved from: http://rahavardeman.blogfa.com/1391/10, Available in 2020/3/5.
40. Torabi Farsani, S. (1999). *Documents from girls' schools from constitutional to Pahlavi.* Tehran: National Library and Archives of Iran.
41. Torabi Farsani, S. (2009). *Selected Documents of Education System And National Consultative.* Tehran: Library, Museum and Document Center of Iran Parliament.

42. Zamiri, M. A. (1995). *Iran and Islam Education History*. Shiraz: Rahgosha Publication.

فصل‌نامه پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره اول (پیاپی ٤٥)، بهار ١٣٩٩، صص ١-٢٠
تاریخ وصول: ١٣٩٨/٥/٥، تاریخ پذیرش: ١٣٩٨/١٢/٣
Doi: 10.22108/JHR.2020.107306.1707

عوامل مؤثر بر رشد و استقرار نظام آموزش نوین در یزد از مشروطه تا پایان پهلوی اول

احمد بابایی زارچ [*] - سهیلا ترابی فارسانی [**]- محمدحسن میرحسینی [***]

چکیده

در آستانهٔ مشروطیت، جامعهٔ ایران وارد مرحلهٔ جدیدی از تغییر و تحول در ساختار سیاسی و اجتماعی و فرهنگی شد که با دوران پیش از آن تفاوت بسیاری داشت. نظام آموزش یکی از عرصه‌هایی است که در این دوره تغییرات چشمگیری به خود دید و از شیوهٔ سنتی، به روش‌های نوین تغییر شکل داد. در شهر یزد نظام آموزش نوین از دورهٔ قاجاریه، به‌ویژه پس از مشروطه، متناسب با موج نوگرایی در کشور روندی روبه‌رشد را تجربه کرد.

این مقاله به دنبال این پرسش است که چه عواملی زمینه‌های استقرار و رشد نظام نوین آموزشی را در یزد فراهم کرد. دستاورد مقاله از آن حکایت دارد که علاوه‌بر مهیاشدن زمینه‌های اجتماعی برآمده از مشروطیت، زرتشتیان یزد را باید گروهی تأثیرگذار و پیشگام در راه توسعهٔ مدارس و درنتیجه، استقرار شیوهٔ نوین آموزش در یزد دانست؛ علاوه بر این، عوامل مؤثر دیگر را باید این‌گونه برشمرد: ارتباطات تجاری و فرهنگی شهر یزد با سایر کشورهای اروپایی و آسیایی، ناشی از ورود مستشرقان و میسیونرها به یزد؛ مهاجرت کاری زرتشتیان به هندوستان و به دنبال آن، تمول مالی آنها و تأسیس بنگاه‌های آموزشی در زادگاه خود؛ جلب نظر پارسیان هند برای گسترش دانش دبیره و مذهبی زرتشتیان؛ اهتمام متمولان و تجار یزدی در کنار برخی از روحانیان و اقلیت‌های دینی غیر زرتشتی؛ ورود صنعت چاپ و به دنبال آن ظهور روزنامه‌ها و تبادل اخبار. به‌علاوه نخستین گام‌ها در آموزش دختران یزدی، چه در مدارس دخترانهٔ زرتشتی و چه در مدارس میسیونری، نیز از این روند مستثنی نبود.

واژه‌های کلیدی: آموزش نوین، آموزش سنتی، قاجاریه، مشروطه، یزد.

* دانشجو دکترا گروه تاریخ واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران a.babayi61@gmail.com.

**دانشیار گروه تاریخ واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی. نجف آباد. ایران (نویسنده مسئول) tfarsani@yahoo.com

*** استادیار مدعو گروه تاریخ، واحدنجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران ؛ استادیار گروه تاریخ، دانشگاه یزد، یزد، ایران mirhosainy@yahoo.com

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/BY-NC-ND/4.0/), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

شهر یزد در زمرهٔ شهرهایی است که کالبد قدیمی آن، در قیاس با بسیاری از شهرهای دیگر ایران، تغییرات کمتری یافته است. این شهر از گذشته‌های دور، به علت استقرار در حاشیهٔ کویر مرکزی ایران، در این بخش کشور موقعیتی ویژه داشته است. استقرار بر سر چهارراه شمال به جنوب و شرق به غرب کشور، به‌علاوه معیشت تجاری و بازرگانی این شهر، موقعیت مناسبی را برای حیات اجتماعی آن پدید آورده است.

مارکوپولو (Marco Polo)، جهانگرد ونیزی سده ۱۳میلادی/٦قمری، می‌گوید: «یزد شهر بزرگی است که از لحاظ تجارت و رفت‌وآمد نقطه مهمی به شمار می‌رود. موقعیت خاص آن در مرکز کشور، رونق نسبی تجارت و اقتصاد، تقدس خاص مذهبی و از همه مهم‌تر تلاش خستگی‌ناپذیر و مستمر کویرنشینان عوامل اصلی تداوم حیات این سرزمین محسوب می‌شود». مارکوپولو همچنین از رونق نساجی در یزد و تولید نوعی پارچهٔ مرغوب ابریمشی موسوم به «یزدی» سخن می‌گوید که نزد بازرگانان شهرت فراوانی داشت (پولو، ۱۳۵۰). بنابراین یزد از گذشته‌های دور تا کنون، همواره شهری مهم در مرکز ایران شناخته شده است.

تا اواخر نیمهٔ نخست قرن جاری، حیات اجتماعی یزد به جریان آب قنات‌هایی وابسته بود که از دشت یزد، اردکان و ابراهیم‌آباد مهریز و تفت به سمت این شهر جاری بودند. جریان آب قنات و راه‌های دسترسی به آن و به دنبال آن ایجاد میدان‌ها، آب‌انبارها، حمام‌ها و مسجدها بر شکل استقرار بازار و مراکز عمومی این شهر تأثیر گذاشته‌اند. محلات همچنان با همان چیدمان رونق و حیات دارند. نقشه‌ای که نیکلا خانیکف(Nikolai Khanykof)، مستشرق مشهور روس، در سال ۱۸٦۱م/۱۲۷۷ق چاپ کرد، قدیمی‌ترین سندی است که از حدود منطقه‌ای یزد تا پیش از دوران مشروطیت در دست است. محله‌های وقت‌ساعت، شازده‌فاضل، مسجدجامع، میرچخماق،[1] زنگیان، شیخداد، ملتکیه، نصرآباد، کسنویه، مردآباد (محمودآباد)، ارنوا (ابرندآباد)، کوچه بیوک و اهرستان در این نقشه مشخص شده‌اند (خانیکوف، ۱۳۷۵).

این ساختار شهر یزد همچنان تا دوران پهلوی اول ادامه داشت و در دورهٔ پهلوی اول و پهلوی دوم، در کالبد فضایی شهر یزد تغییراتی روی داد؛ ازجمله باید از خیابان‌ها و بلوارها و میدان هایی نام برد که در یزد ساخته شدند. روستاهای اطراف یزد تا پیش از انقلاب اسلامی همچنان در حاشیهٔ شهر به حیات خود ادامه می‌دادند. روستاهایی مانند آبشاهی، خرمشاه، ترک‌آباد، امیرآباد، محمودآباد و مریم‌آباد. در دهه‌های اخیر، این روستاها در بافت نوساز شهر تحلیل رفته‌اند؛ اما مانند گذشته شمایل روستایی خود را حفظ کرده‌اند و تنها فضاهای میانی آنها به‌واسطهٔ ساخت‌وسازهای اخیر پر شده است (حاجی‌زاده میمندی، ۱۳۹۱).

بنابراین شهر یزد در دورنمای گذشتهٔ خود، از هسته‌ای مرکزی تشکیل می‌شد که تعدادی از روستاها نیز به صورت اقماری در پیرامون آن پراکنده بودند. درنتیجه، مدارس سنتی علمیه به طور معمول در محیط های اندرونی بافت شهری یزد متمرکز بودند و پس از دوران مشروطه، مدارس نوین به روستاهایی گسترش یافتند که امروزه بخشی از شهر شناخته می‌شوند. در بیشتر مواقع، بخشی یا بیشتر سکنهٔ این روستاها را زرتشتیان تشکیل می دادند و نخستین مدارس زرتشتی نیز در روستاهای خرمشاه، قاسم آباد، کوچه بیوک، کثنویه، مریم‌آباد و... ایجاد شدند. در

گذشتهٔ تاریخی شهر یزد یا مراکز زرتشتی‌نشین روستایی از مدرسه‌ای شاخص نامبرده نشده است که ویژهٔ کیش زرتشیان بوده باشد؛ اما مدرسه های علمیهٔ متعددی در شهر یزد وجود داشتند که از طلاب علوم دینی پذیرایی می‌کردند.

این پژوهش بنا دارد به این پرسش‌ها پاسخ دهد: نظام آموزش در یزد از مشروطه تا پایان پهلوی چگونه بوده است؟ چه عواملی در گرایش مردم یزد به آموزش‌های نوین مؤثر بوده است؟ وضعیت زنان و مدارس دختران در یزد چگونه ارزیابی می‌شود؟ تأثیر و نقش اقلیت‌های مذهبی در نظام آموزش شهر یزد چگونه بوده است؟

در پیشینهٔ این موضوع، مطالعاتی به چشم می‌خورد؛ ازجمله عبدالحسین آیتی (۱۳۱۷) تاریخ یزد را در بازه زمانی پیش از اسلام تا پهلوی اول بررسی کرده است که بخشی از اطلاعات کتاب به صورت مفصل، به مشروطیت تا دوران پهلوی اول اختصاص دارد. تشکری بافقی (۱۳۷۸) مشروطیت را در یزد از ورود اندیشهٔ نوین تا کودتای سیدضیاءالدین طباطبایی واکاوی کرده و در این نوشتار، به موضوع آموزش نوین در یزد نیز توجه کرده است. عابدی اردکانی و میرحسینی (۱۳۸۷) انقلاب اسلامی را در یزد بررسی کرده و در خلال آن، زمینه‌هایی از شکل‌گیری تحول فکری مردم یزد مربوط به دوران مشروطیت را نیز بازنگری کرده‌اند. تشکری بافقی (۱۳۹٤) نگرشی بر عملکرد مبلغان پروتستان را در یزد عهد قاجار بررسی کرده و به‌صورت تخصصی، به نقش میسیونرها و مبلغان مسیحی در شکل‌دادن به مراکزآموزشی و درمانی در یزد اشاره کرده است. در بسیاری از کتاب های تاریخ محلی که در پیشینهٔ پژوهش ذکر شد، موضوع بحث این پژوهش به صورت اختصار بیان شده است؛ اما در این پژوهش ابعاد متنوع‌تری از موضوع بررسی می‌شود.

تاریخچهٔ آموزش نوین در ایران، به‌نوعی با زمینه های انقلاب مشروطیت در ایران گره خورده است. به طور معمول، بیشتر آثار نوشتاری و پژوهشی که ریشه‌های انقلاب مشروطیت را بررسی کرده، یکی از وجوه درشت و اثرگذار آن را آموزه‌های نوین مردم ایران و نتیجهٔ آگاهی آنان، در مسیر تحول دانش، دانسته‌اند؛ اما در افق محدودتر و مدنظر این پژوهش، یعنی شهر یزد، باتوجه به محدودهٔ زمانی موضوع بحث، اثر مستقلی در حیطهٔ نظام آموزشی وجود ندارد.

روش‌شناسی

جست وجو و مطالعه و دستیابی به پاسخ برای پرسش‌های مطرح‌شده که انتظار می‌رود، سرانجام بازه زمانی مشروطه تا پایان پهلوی اول را در موضوع بحث شده روشن و شفاف کند، با بررسی اسناد، کتاب‌های موجود، روزنامه‌ها و نشریه‌های وقت و دیگر منابع ممکن خواهد بود. در آثار منتشرشده، اطلاعات مکتوب پراکنده‌ای مرتبط با آموزش نوین در شهر یزد یافت می‌شود؛ اما در حکم مجموعه‌ای منسجم، تبیین و تحلیلی مسبوق به سابقه نیست.

نظام آموزش نوین

هنگامی‌که از نظام آموزش نوین سخن به میان می‌آید، منظور و مقصود شیوه‌ها و روش‌های جدید آموزش پس از گشایش دارالفنون است که در جامعهٔ ایران پیشینه‌ای بیشتر از ۱۷۰ سال ندارد. گشایش دارالفنون در سال ۱۲۳۰ش/۱۹٤۲م/۱۳٦۱ق سرآغازی بود، برای احساس نیاز جامعهٔ ایران به شیوه‌های جدید آموزش. بنابراین آموزش پیش از این تاریخ، سوای سابقهٔ تاریخی دانشگاه‌ها و مدرسه‌های دوران پیشااسلامی در ایران، به آموزش‌های مکتب‌خانه‌ها و

مدرسه های علوم دینی خلاصه می‌شد. با شکل‌گیری آموزش مدرسه‌ای نوین در تهران و تبریز، در سایر شهرهای کشور نیز رفته‌رفته به این شیوه توجه شد و این امر گسترش پیدا کرد.

این روند در آغاز با مخالفت و ممانعت و اشکال‌تراشی روبه رو شد و درنتیجه، با کندی پیش می‌رفت؛ اما نیاز و تلاش برای استقرار آن در دو دهۀ پایانی قرن سیزدهم شمسی/دو دهۀ نخست قرن بیستم میلادی، یعنی عصر مشروطیت، تاحدودی از نظر جغرافیایی هم فراگیر شد. پس از استقرار مشروطیت، این خواستۀ عمومی در مفاد قانون اساسی نیز پیش بینی شد. بنابراین آغاز شکل گیری مدارس نوین به پیش از مشروطیت باز می گردد که با پیروزی مشروطیت شدت و شتاب بیشتری می‌یابد.

در شهر یزد نیز سابقۀ نخستین مدرسۀ نوین که موفق شد مجموع مؤلفه‌های این شیوۀ آموزش را دارا باشد، به شش سال پیش از مشروطه، یعنی سال ۱۳۱۸ق/۱۹۰۰م، برمی گردد که مدرسۀ مشیریه بود. در حالی که در سال ۱۳۰٦ق/۱۸۸۹م نیز مدرسۀ زرتشتی کیخسروی، با محور آموزش مبانی دینی کیش زرتشی، نقطه عطفی برای توسعۀ دانش زرتشتیان لحاظ می شود و بعدها همین مدرسه، با تغییر ساختار آموزشی، در زمرۀ مدارس نوین درمی‌آید. درنتیجه، با لحاظ اینکه مشروطیت فضای مناسبی برای گسترش آموزش نوین در ایران پدید آورد، بازنگری این رخداد اجتماعی و تأثیر آن مهم است.

مشروطیت در حکم اهرمی شتاب‌دهنده و انعکاسی از خواستار عمومی در روند مدرسه‌های نوین بود. حضور مبلغان ادیان مسیحی و یهودی در ایران یکی دیگر از مسائلی بود که در توسعه و تسریع مدارس نوین مؤثر بود و پس از مشروطیت، در شهر یزد نیز تأثیر گذاشت. جریانی که از زمان محمدشاه قاجار آغاز شده بود. مبلغان و میسیونرهای آمریکایی، آلمانی، انگلیسی و حتی روسی در شهرهای مسیحی نشین ایران، مانند ارومیه، مدارسی تأسیس کردند که رفته رفته در سایر شهرها نیز گسترش پیدا کرد (قویمی، ۱۳۵۲).

میسیونرها و مبلغان پروتستان در دورۀ تبلیغات خود، به شهر یزد نیز توجه کردند. علت این توجه دو مسئله بود، یکی غالب‌بودن دو وجهۀ بازرگانی اقتصادی و دیگری استقرار اقلیت‌های دینی مانند یهودیان و زرتشتیان در این شهر. این افراد از عقب‌ماندگی آموزش و درمان در شهرهای ایران، ازجمله یزد، استفاده کردند و با احداث مدارس و مراکز درمانی، بستر مناسب را برای تبلیغات خود فراهم آوردند؛ اما بر موضوع آموزش نیز تأثیر گذاشتند. پس می‌توان چنین انگاشت که تفکر آموزش نوین و انقلاب مشروطه رابطه‌ای متقابل را تجربه کرده‌اند.

اگر چنین لحاظ کنیم که جانب‌داری از انقلاب مشروطیت نتیجۀ آگاهی و دانش جمعی است، به طور حتم نظام آموزش نوپای آن زمان نیز در شکل‌گیری تفکر مشروطیت مؤثر بوده است؛[۲] همچنین اگر مشروطه‌خواهی را نوعی آگاهی جمعی بدانیم که باعث شتاب‌گرفتن نیاز به دانش و آگاهی در مردم شد، انقلاب مشروطه نیز در شکل‌گیری و سرعت و گسترش نظام آموزش نوین اثرگذار بوده است. چنانکه با اعلام مشروطیت در سال ۱۳۲٤ق/۱۲۸۵ش و تصویب قانون اساسی و متمم آن، موادی هم به آموزش‌وپرورش اختصاص یافت.

در قانون اساسی مشروطیت آمده است که: تحصیل و تعلیم علوم و معارف و صنایع آزاد است، مگر آنچه شرعا ممنوع باشد. در اصل ۱۹ متمم آن نیز بیان شده است که: تأسیس مدارس به مخارج دولتی

و ملی و تحصیل اجباری باید مطابق قانون وزارت علوم و معارف باشد؛ همچنین مقرر شد تمام مدارس و مکاتب باید زیر نظر ریاست عالیه و مراقبت وزارت علوم و معارف باشد (قانون اساسی مشروطیت، ۱۳۲٤ق/۱۲۸۵ش).

به موجب دو اصل ذکرشده، جایگاه تعلیم‌وتربیت در نظام مشروطهٔ ایران مشخص شد. در سال‌های نخست مشروطیت، به علت‌های سیاسی و نظامی، برای تحقق اصول بیان‌شده اقدام عملی چندانی صورت نگرفت. تنها در سال ۱۲۸۹ش /۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م بود که قانون اداری وزارت معارف تصویب شد. با تصویب این قانون، مراحل تعلیم‌وتربیت مشخص شد که شامل مکاتب ابتدایی روستایی، مکاتب ابتدایی شهری، مدارس متوسطه و مدارس عالی بود. در این قانون تأکید شده بود مکتب و مدرسه جایگاه تربیت اخلاقی و علمی و بدنی است (ضمیری، ۱۳۷٤).

حال این پرسش به میان می‌آید که در آغاز نظام آموزشی نوین، جایگاه تحصیل دختران چگونه بوده است. وقتی از آموزش چه به صورت مکتب‌خانه‌ای و قدمایی و چه به صورت نوین، در نوع ابتدایی خودش، سخن به میان می‌آید، نقش زنان در جایگاه نیمی از پیکرهٔ اجتماع به طور معمول خاموش و بی‌نشانه است. سابقهٔ نخستین مدارس دختران در کشور، به زمان سلطنت محمدشاه و تأسیس مدارس مسیحی آمریکایی در ارومیه باز می‌گردد (قویمی، ۱۳۵۲).

میسیونرهای پرسبیتری آمریکا در سال ۱۸۳۷م/ ۱۲۵۲ق این مدرسه را در شهر ارومیه تأسیس کردند. در این مدرسه که دانش‌آموزان آن به طور عمده از خانواده‌های ارمنی بودند، ثبت‌نام و کتاب و اقامت شبانه‌روزی رایگان بود تا والدین برای تحصیل فرزندانشان تشویق شوند. در دهه‌های بعد، مدارس مشابهی در تهران، تبریز، همدان و رشت تأسیس شد؛ اما نخستین بار که دختران مسلمان به مدرسه رفتند، در دههٔ ۱۸۷۰م/۱۲۸٦ق در مدرسهٔ پرسبیتری آمریکایی تهران بود (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۵۱).

مدارس میسیونری در جذب محصل چندان موفق نبودند؛ زیرا جامعه به تحصیل بانوان دید مثبتی نداشت و به‌علاوه، هدف غایی این مدارس تغییر دین محصلان بود و مردم بر این امر واقف بودند. سرانجام با پافشاری بنجامین (Samuel Greene Wheeler Benjamin)، وزیر مختار وقت آمریکا در ایران، ناصرالدین‌شاه متقاعد شد اجازه دهد دختران مسلمان نیز به مدرسهٔ آمریکاییان بروند و تحصیل کنند. این رویداد نقطه عطفی در تاریخ آموزش دختران ایران بود و سرآغازی شد برای تحولات آینده (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۵۱).

بازدید ناصرالدین‌شاه از مدرسهٔ آمریکایی تهران در سال ۱۸۹۰م/۱۳۰۷ق نیز، تصورات ممانعت و مخالفت با تحصیل بانوان را به‌کلی دگرگون نکرد (آفاری، ۱۳۸۵)؛ اما موضوع تحصیل بانوان به‌نوعی موافقت حکومت را به دست آورده بود. به هر حال، در سال ۱۹۰۰م/۱۳۱۸ق نخستین دختران ایرانی به نام مهرتاج رخشان و مریم اردلان از این مدارس فارغ‌التحصیل شدند (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۵۱).

در شهر یزد نیز چون اقلیت زرتشتی ممانعت‌های معمول اجتماعی بانوان را نداشتند، از آن نوع که در ابتدا برای زنان مسلمان اعمال می‌شد، پیروان این کیش تحصیل زنان را بسیار زود پذیرفتند. در اسفند۱۲۸۱ش/۱۳۲۰ق/۱۹۰۳م، زرتشتیان نخستین مدرسهٔ دخترانهٔ زرتشتی را در یزد دایر کردند و این یک دهه پس از تأسیس نخستین مدرسهٔ پسرانهٔ آنها بود. بنابراین هم‌زمان با مدرسهٔ پرورش که طوبی رشدیه در تهران تأسیس کرد، نخستین مدرسهٔ

دخترانهٔ یزد در قریهٔ خرمشاه دایر شد و پس از آن نیز ارباب خسرو شاه جهان، به خرج تجارت خانهٔ جهانیان، در یزد مدرسهٔ دیگری برای دختران زرتشتی تأسیس کرد (شهمردان، ١٣٦٣).

زرتشتیان یزد نخستین گروه ایرانی بودند که مدرسه‌ای ویژهٔ دختران خود دایر کردند. این پیش گامی نتیجهٔ روابط زرتشتیان با هم کیشان خود در هند و اروپا بود. زرتشتیانی که به واسطهٔ حضور پارسیان در هند، برای کار و تحصیل، به این کشور رفت وآمد می کردند، به فکر افتادند که برای پسران و سپس دختران هم‌کیش خود مدرسه تأسیس کنند؛ پس زمینه را برای ارتباط و ورود خیران پارسی هند به ایران فراهم کردند. در این مدارس، آموزه‌های مذهبی زرتشتی آموزش داده می‌شد و از آنجا که شیوهٔ تدریس به طور کامل با روش‌های سنتی قدیمی متفاوت بود و مباحث متعددی تدریس می‌شد، می توان این مدارس را سرآغاز مدارس نوین دختران یزد برشمرد.

دربارهٔ تأثیر مدرسهٔ دخترانهٔ ارباب‌خسرو، نویسنده‌ای در سال ١١٣٢٤ق/١٩٠٦م در نشریهٔ چهره‌نما چنین نوشته است: «مدرسهٔ دخترانهٔ ارباب خسرو که خیلی معرکه دارد و چنان عبرتی دارد که باعث عبرت ما مسلمانان بخت‌برگشته می‌باشد. در این مدرسه علاوه بر هفتاد بنات پارسیان تحصیل می کنند. غیر از آن سواد و خط می آموزند. آداب خانه‌داری و خیاطی و... را به کمال خوبی بلد می‌شوند ... باری مدرسه بنات ارباب خسرو گمان ندارم از صحبت مدارس عالیه ی تهران هم به پایش برسد، اگر چه منحصر به فرد نیست» (رحمانی، ١٣٨٤: ١٢٥؛ نایبیان، ١٣٩١: ٦و٧).

روشن است که در دورهٔ پهلوی اول تحصیل دانش نوین گسترش یافت و تاحدودی در تمامی شهرهای ایران، مدارسی به سبک امروز آغاز به کار کردند. در شهر یزد نیز مدرسه‌های مهمی احداث شدند که همچنان به حیات خود ادامه می دهند؛ مدرسه‌هایی مانند ایرنشهر، کیخسروی و مدرسهٔ مارکار. تبیین میزان اقبال مردم یزد به مدارس نوین و اثرگذاری فارغ‌التحصیلان این مدارس، در اجتماع شهر یا سپهر علمی‌فرهنگی و اجتماعی کشور، چشم‌انداز روشنی از مرحلهٔ گذار نظام آموزشی سنتی به نوین ترسیم می کند؛ همچنین شناخت دورنمای تحصیلی بانوان یزدی، به دیدگاه شفافی دربارهٔ شکل‌گیری آموزش زنان و دختران در شهر یزد منجر می‌شود.

زمینه‌های شکل‌گیری آموزش نوین در یزد

شهر یزد از عهد ناصری تا آستانهٔ انقلاب مشروطیت، حوادث اثرگذار متعددی را از سر گذرانده است که هریک از آنها در بیداری، تردید، به تنگ آمدن، تشویق و واکنش مردم این ناحیه مؤثر بوده است. نمونه هایی همچون شورش عبدالرضاخان بافقی، شورش محمدعبدالله، اعتراض به امتیاز تنباکو، جریان بابی‌کشی، فرمانداری نایب‌حسین کاشی و... بارها شهر یزد را با تنش‌های شدیدی مواجه کرد. تا عهد مشروطیت حکومت یزد بارها دست‌به‌دست شد؛ چنانکه در بازه زمانی بیست‌ساله‌ای از ١٣٢٥تا١٣٤٥ق/١٩٠٧تا١٩٢٧م، یعنی از آغاز مشروطه تا انتهای سلطنت احمدشاه، حکومت یزد سی بار تغییر کرد (آیتی، ١٣١٧: ٤٧).

از ابتدای قرن چهاردهم قمری/نوزدهم میلادی، رشد تجارت و رونق بازرگانی این شهر موجب جذب تجار داخلی و شرکت‌های غربی نظیر زایگلر (Ziegler) و منچستر (Manchester) شد (کرزن، ١٣٥٠: ج٢)؛ به گونه‌ای که دفاتری در شهر ایجاد کردند. به علاوه، در سال ١٣٠٦ق/١٨٨٩م شعبه‌ای از بانک شاهی نیز در یزد گشوده شد (مهدوی، ١٣٨٠).

چنین روندی در عین حال که از جایگاه اقتصاد تجاری منطقه نشان داشت، فرصتی نیز در اختیار حکامی همچون جلال‌الدوله قرار می‌داد تا حمایت حکومت مرکزی و بُعد مسافت منطقه را از تهران پشتوانهٔ هرگونه استبداد و اجحاف مالیاتی قرار دهند.

همراه با تداوم فضای اقتصادی‌بازرگانی یزد تا وقایع مشروطیت، گسترهٔ نفوذ انگلیس در مناطق جنوبی برای حضور نمایندگی‌های شرکت‌های اروپایی و مؤسسه‌های نوین غربی عاملی معتبر فراهم آورد؛ چنانکه یکی از نمادهای بارز حمایت از اتباع غربی و خاصه انگلیس را در روابط جلال‌الدوله و مبلغان انجمن تبلیغی کلیسا مشاهده می کنیم. این انجمن که با حضور رابرت بروس (Robert Bruce) در اصفهان ابراز وجود کرده بود، یک سال پیش از قدرت‌گیری مجدد جلال‌الدوله فعالیت خود را در یزد آغاز کرد. این فعالیت‌ها باعث شد مردم یزد، به‌ویژه اقلیت‌ها، در آمدوشد با این بنگاه‌ها از کارکرد و ضرورت آنها آگاه شوند. در همین دوران، تلگراف‌خانهٔ یزد مرکزی بود که همزمان دو نقش را انجام می داد: یکی ارتباط مردم با مرکز و دیگری فراهم کردن بستر برای تحصن‌ها و خیزش‌های عمومی (تشکری بافقی، ۱۳۷۷).

در آستانهٔ مشروطیت، رخداد هایی باعث شد یزد به یکی از کانون‌های فعال انقلابی تبدیل شود. تبعید سعدالدوله، از محرکان اصلی تجار تهران و بنیان گذار دارالفنون تبریز،[۳] در آستانهٔ مشروطیت به یزد، موجب تاثیرپذیری محمدتقی مازار از بازرگانان یزدی و مشروطه خواهانی همچون موسوی زاده، حائری زاده، ملاعبدالله مسگر و... شد.

در ادامه نمونه‌هایی را ذکر می‌کنیم که تشنج و التهاب شهر یزد را از شروع مشروطه‌خواهی تا استبداد صغیر انعکاس می‌دهند.[٤] این نمونه ها به این شرح است: در آستانهٔ مشروطیت تبیین مشروطیت توسط محمدتقی مازار برای بزرگان یزد؛ راه‌افتادن دعواهای دو گروه حیدری و نعمتی در یزد؛ سخنرانی‌های مهیج ملاعبدالله مسگر که بعدها نخستین نمایندهٔ یزد در مجلس شورای ملی شد؛ پس از مشروطه نیز ادامهٔ دعوا و مشاجرهٔ مشروطه‌طلبان و مستبدان؛ تحصن حامیان مشروطه در تلگراف خانهٔ یزد و اعتراض به نحوهٔ محاسبهٔ مالیات یزد؛ قتل ارباب‌پرویز شاه‌جهان؛ در سال ۱۳۲۵ق/۱۹۰۷م قتل محمدتقی مازار، مشروطه طلب سرشناس، به تحریک مخالفان مشروطه؛ دعوای انتقام‌جویی خون‌خواهان محمدتقی مازار با مستبدان؛ تصرف قلعه حکومتی و تحمیل استعفا به معضم‌السلطنه کاشانی، حاکم وقت؛ ربودن و تبعید و قتل حاج‌ملارضا میبدی؛ پس از چندی، شورش استادمحمد بنا و تسخیر حکومت یزد به دست او و... .

به گونه‌ای که شاید این حجم از اتفاقات، دست‌کم در دو رویداد، دو مرتبه تسخیر حکومت و دو بار ترور، در میان دیگر شهرهای ایران کم‌نظیر یا بی‌سابقه باشد. اینها در کنار رویدادهایی همچون حضور و پشتیبانی مالی زرتشتیان یزدی مقیم تهران در انقلاب مشروطه و نیز تأثیرپذیری هم کیشان آنها در یزد که سرانجام به کینه‌ورزی مستبدان و قتل یکی از برادران جهانیان انجامید، اثرگذاری تجار زرتشتی را در پیشبرد مشروطیت نیز آشکار می‌کند (میرحسینی، ١٣٨٦).

یزد در هماوردی دسته‌های هوادار استبداد و مشروطه‌خواه بارها اعتراض‌ها و تنش‌های عمومی را تجربه کرد. شهری که تا پیش از مشروطه از شکاف طبقاتی عمیق میان مسلمانان و زرتشتیان رنج می برد، برای نخستین بار، به علت اتفاق نظر میان مشروطه‌خواهان یزدی و زرتشتی‌های مشروطه‌طلب ساکن تهران و یزد، می‌کوشید این انفکاک را مرتفع

کند. خواسته‌ای که به طور کامل حاصل نشد؛ اما تاحدودی این نقیصه اجتماعی را ترمیم کرد. بازرگانان زرتشتی در تهران به پیشبرد انقلاب کمک کردند و در حکم کنشگران فعال، سبب‌ساز ایجاد اعتماد و آشتی و ترک مخاصمه اجتماعی ریشه‌داری شدند. مردم یزد نیز از این اتفاق نظر استقبال کردند.[۵]

این هم‌گرایی میان ساکنان مسلمان و زرتشتی که زرتشتی‌ها بیشتر از آن استقبال می‌کردند، باعث شد شهروندان زرتشتی که مطابق کیش خود دهشمندی را محترم می‌شمردند و پیشتر ابنیه‌هایی مانند آب‌انبار برای مصارف عمومی احداث کرده بودند، در زمینهٔ مدرسه‌سازی، ساخت پرورشگاه و پس از مدتی ایجاد زایشگاه و بیمارستان اقدامات شایسته‌ای بروز دهند.

مشروطیت چه در دوران شکل گیری تفکر و چه در زمان به بار نشستن و پیروزی آن، محصول بیداری فکری بود و در عین حال، باعث شد مردم به حقوق اجتماعی خود آگاه شوند. جامعه در حال رشد و مطالبهٔ خواسته هایی بود که یا در پرتو آگاهی ایجاد شده بودند یا موجب آگاهی دیگران می شدند. چنانکه ذکر شد، نخستین ابزار ارتباطی نوین، یعنی خط تلگراف، در سال ۱۲۹٦ق/۱۸۷۹م، سی سال پیش از مشروطه، به یزد رسید (محبوبی اردکانی، ۲۵۳۷).

تلگراف‌خانه‌ها با سرمایه‌گذاری خارجی تأسیس شدند و برای اهداف آنها برنامه‌ریزی شده بود؛ اما دست‌کم به علت ایجاد ارتباطی سریع و ساده‌تر میان شهرهای ایران با مرکز، در بسیاری از رویدادها مؤثر بودند. تلگراف‌خانهٔ یزد در انقلاب مشروطه و پس از آن، در انعکاس رفتار اجتماعی و اعتراض‌های مردم نقشی کلیدی داشت؛ چنانکه در مسئلهٔ اعتراض به اصل و فرع مالیات، تلگراف‌خانه محل تحصن مردم یزد بود و آنها از این راه، ساعت‌ها نظرهای خود را به نمایندگان مجلس مخابره می‌کردند (میرحسینی، ۱۳۸٦).

گسترش صنعت چاپ در ایران پدیدهٔ دیگری بود که در در امر آموزش مردم و همچنین آگاهی اجتماعی مؤثر واقع شد. صنعت چاپ که با روش چاپ سنگی در ایران به آن توجه بیشتری شد، پس از تبریز و تهران، حد فاصل دهه ۱۲۵۰تا۱۲٦۰ ق/ ۱۸۳٤تا۱۹٤٤م به‌سرعت در شهرهای دیگر نیز به کار گرفته شد (بابازاده، ۱۳۷۸). چاپ کتاب باعث می‌شد مردم به آموزش دسترسی بیشتری داشته باشند؛ پس از آن، چاپ روزنامه نیز موجب آگاهی جمعی می‌شد. در حدود نیم قرن پیش از انقلاب مشروطه، در شهر یزد چاپخانه‌ای دایر شد. نخستین نشانه از وجود چاپخانه در یزد، چاپ کتابی با نام *البدایه یا الهدایه* است که در سال ۱۲۷۷ق/۱۸٦۱م، یعنی ۲۸ سال پس از ورود صنعت چاپ سنگی به ایران، در کارخانهٔ استاد ملامحمد، فرزند آخوند ملاحسن، در شهر یزد چاپ شد (مسرت، ۱۳۹۸). چاپخانه زمینه‌ای شد تا در ابتدای انقلاب مشروطیت، روزنامه نیز در حکم ابزار ارتباطی نوآمده، در یزد پا به عرصهٔ حیات گذارد.

در این دوران، شهروندان مسلمان یزدی به علت اتکا به مدرسه‌های علمیه و سنت مکتب‌خانه‌ای، چندان به تکاپوی دانش‌آموزی به شیوه جدید نیفتاده بودند؛ زیرا آنها همچون گذشته، روند طبیعی خود را طی می‌کردند. در عهد قاجار تا پیش از تشکیل مدارس به سبک جدید، مدارس شهروندان مسلمان یزد مانند سراسر ایران به همان دو شکل ابتدایی، یعنی مکتب‌خانه‌ای و مدارس علمیه، دیده می‌شد. مکتب‌خانه‌ها که در مقایسه با مدارس علمیه تعدد بیشتری داشتند، در حد آموزش‌های ابتدایی حروف الفبا و خوانش قرآن و در مراحل پیشرفته‌تر، خواندن برخی از کتاب های ادبی قدیمی بودند (کتیرایی، ۱۳٤۸).

در مدارس علمیه نیز که تعالیم دینی را آموزش می‌دادند، طلاب پس از طی مراحل به کسوت روحانیان درمی آمدند و گاهی پس از گذراندن دورهٔ مقدماتی، در شهرهایی همچون مشهد، قم، اصفهان،

تهران و نجف ادامه تحصیل می‌دادند. این در حالی بود که بسیاری از مردم نیز به علت مشکلات اقتصادی و آگاهی نداشتن از علم و دانش، فرزندان را به ادامه دادن شغل خانوادگی وا می‌داشتند. به تعبیر دیگر، پس از طی مرحلهٔ مکتب‌خانه که این نیز در بین تمام مردم رایج نبود! کودکان در بازار به کار مشغول می‌شدند. ناپیر مالکوم (Napier Malcolm) که حدود ده سال پیش از مشروطیت، یعنی در سال ۱۳۱۵ق/۱۸۹۷م به یزد آمد، این‌گونه نوشت: در شهری مثل یزد تعداد بسیار معدودی وجود دارند که جاهل و بی‌سواد نباشند (مالکوم، ۱۳۹٤).

با این حال مهم‌ترین مدارس قدیم آن زمان که امر تعلیم وتربیتِ بخشی از مردم در آنها روی می‌داد، عبارت بودند از: مدرسهٔ خان که محمدتقی‌خان بافقی در خارج حصار شهر یزد ایجاد کرده بود و از دو مدرسهٔ کوچک و بزرگ تشکیل می‌شد؛ همچنین مدرسهٔ عبدالرحیم‌خان، مدرسهٔ ملااسماعیل و مدرسهٔ شاهزاده که ازجمله بناهای محمدولی‌میرزا، حاکم یزد، در سال‌های ۱۲۳۵تا۱۲٤۲ق/۱۸۲۰تا۱۸۲۷م است (آیتی، ۱۳۱۷).

بعدها با حرکت فکری میرزاحسن رشدیه و همراهی برخی از علما، در راستای تغییر مسیر آموزش و تعلیم کودکان، نیک‌اندیشان شهرهای دیگر هم درصدد تأسیس مدارسی به سبک نوین برآمدند. یزد نیز با این حرکت همراه بود و آموزش‌وپرورش به سبک نوین در این شهر پا گرفت و رشد کرد. بنابراین نخستین مدرسه نوین یزد در سال ۱۲۷۹ش/اوایل ربیع‌الاول۱۳۱۸ق، هم‌زمان با آغاز قرن نوزدهم میلادی، با سرمایهٔ مشیرالممالک یزدی در نزدیکی میدان شاه تأسیس شد و «در آن برای نخستین بار تعلیم کودکان به شیوهٔ نوین مدنظر قرار گرفت» (سالنامه دبیرستان ایرانشهر، ۱۳۱٦و۱۳۱۷).

عوامل مؤثر بر رویکرد عمومی مردم یزد به آموزش‌های نوین

از دورهٔ مشروطه تا پهلوی اول، عوامل بسیاری بر گرایش مردم یزد به آموزش‌وپرورش نوین تأثیر گذاشت که از آن جمله باید به این نمونه‌ها اشاره کرد:

۱. ارتباطات تجاری و فرهنگی شهر یزد با سایر کشورهای اروپایی و آسیایی: روابط تجاری و فرهنگی در قرن ۱۹م، به‌ویژه با هند، در ترویج آموزش نوین در یزد مؤثر بود. زرتشتیان مهاجر به علت مراوده های تجاری خود، پیش از دیگران با علوم و فنون جدید آشنا شدند و با تشکیل انجمن اکابر پارسیان هند، تصمیم گرفتند به هم کیشان خود کمک کنند. مانکجی لیمیجی هاتریا (Maneckji Limji Hataria)، از زرتشتیان ساکن هند که در سال ۱۲۷۲ق/۱۸۵٦م به ایران آمد، با دیدن فقر دانش در میان زرتشتی‌ها پس از برگشت، به تأسیس مدرسه‌ای در هند اقدام کرد. به دنبال این اقدام، دانش‌آموزانی از زرتشتیان ایران به هند اعزام شدند و در این مدرسه تحصیل کردند؛ ازجمله بیست کودک زرتشتی یزدی که پس از آموزش، در حکم نخستین معلمان مدارس نوین در یزد، در ترویج روش آموزش نوین و علوم و فنون جدید مؤثر بودند. افرادی همچون استاد جوانمرد نوذر، استاد کیومرث اردشیر و... جز این افراد بودند. انجمن اکابر پارسیان هند علاوه بر این، دوازده مدرسه برای دختران و پسران زرتشتی تأسیس کرد[٦] (معصوم‌خانی، ۱۳۲۸).

۲. تحصیل‌کرده‌های دارالفنون: همان گونه که اشاره شد، با تأسیس دارالفنون، دانش‌آموخته‌های این مدرسه ضمن اینکه در تحولات اجتماعی دوران خود مؤثر بودند، در سپهر فرهنگی ایران نیز منشاء تحول شدند و به تربیت دانش‌آموزان اهتمام ورزیدند؛ چنانکه نخستین معلمان مدرسهٔ نوین یزد که فتح‌الله خان مشیرالممالک در سال ۱۲۷۹ش/۱۹۰۰م تأسیس کرد، از فارغ‌التحصیلان دارالفنون بودند (معصوم‌خانی، ۱۳۳۳). همچنین به نظر می‌رسد در

آستانهٔ مشروطیت، تبعید سعدالدوله به یزد که خود بانی مدرسهٔ دارالفنون تبریز بود (سعیدی، ۱۳۸۵: ۱۳۷)، در رشد آموزش مؤثر بود و سعدالدوله به امر آموزش در شهر یزد بی‌توجه نبود. همان طور که پیشتر ذکر شد، سعدالدوله در تشویق مشروطه خواهان یزدی نیز مؤثر بود (میرحسینی، ۱۳۸٦: ۳۹).

۳. حضور و نقش اقلیت‌های دینی زرتشتی:

جماعت زرتشتی یزد که از سال ها پیش جریان آرام دانش‌آموزی را پیگیری می‌کردند، در اثر مراوداتی که با هندوستان و پارسیان دلسوز هندی داشتند، مدرسه‌سازی را باجدیت دنبال کردند.

انجمن اکابر زرتشتیان در سال ۱۸۷۵م/۱۲۵۳ ش/۱۲۹۲ق، یعنی ۳۲ سال پیش از مشروطیت، به ساخت مدارسی ویژهٔ دانش آموزان کیش خود، با درون‌مایه و مفاد آموزه‌های مذهبی، در شهرهای یزد و کرمان توجه کرده بود؛ برای مثال با اختصاص بودجهٔ مانکجی، در مقام بانی مدارس زرتشتی در خرمشاه، مزرعه قاسم آباد، موریاباد، کسنویه، اهرستان، کوچه بیوک، در محله مبارکه، زین‌آباد و شرف‌آباد یازده مدرسه احداث شد. البته مدارس گروه های اقلیت با مشکلاتی ازجمله نداشتن معلم آشنا به مباحث جدید، نداشتن توان مالی، فشارهای اجتماعی ناهمگون، مخالفت برخی از اقشار و... مواجه بود.

مدارس ابتدایی زرتشتی به‌صورت مکتب‌خانه‌ای اداره می‌شدند و تمام مؤلفه‌های مدرسهٔ نوین را نداشتند و بیشترِ آموزه‌های آنها در حیطهٔ مباحث کیش زرتشتی بود؛ اما به علت هایی می توان آنها را طلیعه مدارس نوین شهر یزد نیز انگاشت. این علت ها عبارتند از اینکه: این دسته از شهروندان یزد در سال ۱۳۲۰ق/۱۹۰۲م، برای نخستین بار مدرسهٔ اختصاصی دخترانه را دایر کردند که مدرسهٔ خرمشاه و مدرسهٔ جهانیان بود. آموزش زبان انگلیسی و زبان پهلوی و ریاضیات و هندسه، در کنار تعلیم و تدریس اوستا، در برنامهٔ این مدارس قرار گرفت[۷] (شهمردان، ۱۳٦۳). علت دیگر، فراگیرشدن این مدارس در روستاهای زرتشتی‌نشین بود که اگرچه در ابتدا سیمای مدارس نوین را نداشتند، به گسترش و فراوانی دانش در بین اقشار متعدد کمک می‌کردند.

٤. نقش مبلغان دینی مسیحی و یهودی:

یهودی ها از اقلیت های دینی مؤثر در آموزش نوین شهر یزد بودند که در شهر پیروانی داشتند و از سده‌های پیشین ساکن یزد بودند؛ اما تا پیش از تشکیل مدرسهٔ آلیانس، فرزندان یهودی در کنیسه‌ها آموزش می دیدند. گروه های مذهبی یهودی، همچون آلیانس اسرائیلیت که مدارس اتحاد را در شهرهای ایران دایر کرده بودند، مصمم شدند در شهر یزد نیز مدرسه ای تأسیس کنند؛ اما این کار در ابتدا با مخالفت و ممانعت مواجه شد. سرانجام حکومت محلی یزد، نزدیک به سه دهه پس از تأسیس نخستین مدارس آلیانس ایران، در میان مخالفت‌های آشکار و نهان مردم وروحانیان سنتی، به خود جرئت داد مدرسهٔ آلیانس را در این شهر تأسیس کند (سرشار، ۱۳۸٤).

مؤسسهٔ آلیانس در اواخر دولت قاجاریه، فردی به نام موسیو کهنکو و همسرش را با مأموریت احداث دبستان یهودیان از پاریس به یزد فرستاد. کهنکو ساختمانی را اجاره کرد و کودکان یهودی را به طور رایگان ثبت‌نام کرد. هزینهٔ مدرسه اعم از اجارهٔ ساختمان، حقوق معلمان، لباس و خوراک دانش‌آموزان بی‌بضاعت و سایر هزینه‌ها را اعانه‌های سرمایه‌داران یهودی خارج از کشور تأمین می‌کرد. فعالیت آلیانس در یزد نیز، همانند سایر نقاط کشور، تنها به آموزش ختم نمی‌شد. دست‌اندرکاران این مدرسه کوشش می‌کردند برای آشتی مسلمانان با اقلیت یهود، برنامه‌های بلندمدتی اجرا کنند. از

طـرف دیگـر، دیـدگاه‌هـای فرزندان اقلیـت یهـودی را فراتـر از جامعهٔ کوچـک و محـدودیت‌هـای محلهٔ خود تغییر دهند (سرشار، ۱۳۸٤).

تـلاش دیگـر دسـت‌انـدرکاران مـدرسهٔ آلیـانس، ثبت‌نام رایگان شاگردان غیر یهـودی در ایـن مدرسـه یهـودی بود. آنها این اقدام را در راستای ایجاد حـس برابـری بـین یهـود و مسـلمان و همگـون‌سـازی اجتمـاعی جمعیت اندک یهـودی بـا اکثریـت جـامعهٔ مسلمان یزد انجـام دادنـد. آنهـا بـا تـلاش فـراوان ده درصد شاگردان غیر یهودی، یعنی مسـیحی، مسـلمان، زرتشـتی و بهـایی را جـذب کردنـد (شـمس اسفندآبادی و همکاران، ۱۳۹٤). باوجود تلاش انجمن آلیانس و مدرسه، استقبال مسلمانان از مدرسهٔ آلیـانس با موفقیت همراه نبود؛ اما استقبال یهودیان بـه‌گونـه‌ای بود که تعداد دانش آموزان یهودی به سیصد نفر رسید. بنـابراین انجمـن یهودیـان زمینـی را در محلهٔ یهودی‌نشین خریداری کرد و با هزینهٔ مؤسسهٔ آلیانس، ساختمان دبستان اتحاد سـاخته شـد. پـس از تأسـیس دبستان پسرانهٔ اتحاد، دبستان دختـرانهٔ اتحـاد نیـز بـه مدیریت مادام کهنکا تأسیس شد (ناطق، ۱۳۷۵).

مبلغان مسیحی دستهٔ دیگری از اقلیت دینی بودنـد که در یزد پیروانی نداشتند؛ امـا بـه تأسـی از اهـداف مدنظرشان، به این شهر نیز توجه کرده بودند. جمعیت مرسلین انگلیسـی در بسـیاری از شـهرهای ایـران بـه تبلیغـات دینـی و فعالیـت‌هـای پزشـکی و آموزشـی مشـغول بـود. ایـن جمعیـت در سـال ۱۹۰٤م/ ۱۳۲۲ق/۱۲۸۳ش، چنـد مدرسـه بـه نـام اسـتوارت مموریال کالج ابتدا در اصـفهان و سـپس در شـیراز و یزد و کرمان تأسیس کرد.

جمعیت مرسلین ابتدا در یزد کلیسایی بنـا کـرد و سپس به تأسیس مدرسه اقـدام کـرد. ایـن مدرسـه در محلهٔ گازرگاه یزد قرار داشـت و در کنـار بیمارسـتان مرسلین ساخته شد؛ همچنین کتابخانهٔ مرسلین نیـز در محلهٔ گازرگاه، کنار مدرسـه و بیمارسـتان، دایـر شـد. مدرسهٔ انگلیسی مرسلین به علت اینکه جـز نخسـتین مدارس شهر بود و همچنـین بهـره‌منـدی از امکانـات متفاوتی همچون ورزش و آمـوزش زبـان انگلیسـی و سیاسـت پـذیرش اقلیـت بهـایی و یهـودی، در کنـار دانش آموزان زرتشتی و مسلمان، در تاریخچهٔ آموزش نوین یزد کارکرد مهمی داشت. پـس از ایـن مدرسـه، دبستان دخترانهٔ ابتهاجیه یـا ایزدپیمـان را نیـز مبلغـان مسیحی دایر کردند (تشکری بافقی، ۱۳۹۲).

هدف مبلغان مسیحی و یهودی، تبلیغـات دینـی و دیگر هدف‌هـای مـدنظر خـود بـود؛ ولـی ایـن‌گونـه فعالیت‌ها در تأسیس و رواج مدارس نوین یـزد مؤثـر واقع شـد. بـه تعبیـر دیگـر، ضـمن اینکـه ایـن‌گونـه بنگاه‌های آموزشی بخشی از علاقـه‌منـدان و فرزنـدان این شـهر را زیـر پوشـش آموزشـی قـرار مـی‌دادنـد، فعالیت آنها و ایجاد حساسیت‌های دینـی، باعـث شـد شهروندان مسلمان بـه تأسـیس مـدارس نـوین ویـژهٔ مسلمانان احساس نیاز کنند؛ برای مثال فرخـی، شـاعر مبارز یزدی، در پانزده‌سالگی دانش‌آموزی است که در مدرسهٔ مرسلین تحصـیل مـی‌کنـد و در جایگـاه یـک مخالف، از تعلـیم و تـدریس انگلیسـی‌هـای مسـیحی انتقاد می‌کند و این‌گونه می‌سراید:

سخت بسته با ما چرخ، عهد سسـت پیمـانی، داده او بهر پستی، دستگاه سلطانی

دین ز دست مردم برد، فکرهـای شـیطانی، جملـه طفل خود بردند در سرای نصرانی

ای دریـغ از ایـن مـذهب، داد از ایـن مسـلمانی... (فرخی، ۱۳۷۲).

فرخـی ایـن پرسـش را ایجـاد مـی‌کنـد کـه چـرا مسلمانان باید فرزند خـود را در مـدرسهٔ نصـرانی بـه تحصیل بگمارنـد؟ او در حکـم نماینـدهٔ یـک تفکـر،

مخالف مدرسه نیست؛ بلکه مخالف چنین مدارسی است و به طور قطع در پیامد این پرسش، ضرورت ایجاد مدارسی ویژهٔ مسلمانان را گوشزد می‌کند.

۵. اهتمام علما و روشنفکران: علاقهٔ علما و روشنفکران یزد در دوران قاجاریه و تأثیر تحولات فرهنگی غرب بر آنها، بستر را برای تأسیس مدارس جدید در یزد فراهم کرد؛ چنانکه سیدمحمدرضا، معروف به کمپانی، مدرسهٔ تشکر و سیدهاشم فقیهی از علما، مکتب خانهٔ قدیم خود را به سبک مدرسهٔ جدید تغییر دادند (خاضع، ١٣٦٤: ٨٥). به‌علاوه، دور از واقعیت نخواهد بود اگر بینگاریم که فعالیت مبلغان دینی مسیحی و یهودی و نیز اهتمام زرتشتی ها به ساخت مدارس، این دسته از علما را نیز به نیاز مدارسی ویژهٔ مسلمانان وا داشته باشد.

٦. تأثیر روزنامه‌ها و تبادل اخبار: همان گونه که بیان شد، با گسترش صنعت و ورود آن به یزد، پس از حدود نیم قرن، نخستین روزنامه‌های یزد نیز پا به عرصهٔ وجود نهادند. روزنامه‌هایی که در تهران و سپس در یزد با نام هایی مانند «اتحاد، انجمن‌های ولایتی یزد، سفینه نجات، محاکمات یزد، مخبر یزد، معرفت و..» منتشر می‌شدند، خبرهای مربوط به پیشرفت‌های علمی و صنعتی کشورهای اروپایی و تأسیس مدارس نوین در تهران و شهرهای دیگر ایران را انعکاس می‌دادند؛ همچنین در این روزنامه‌ها مطالبی منتشر می‌شد که از بانیان مدارس نوین قدردانی می‌کرد و بر اهمیت تعلیم‌وتربیت و آموزش علوم و فنون جدید تأکید می‌کرد. چاپ این مطالب موجب می‌شد مردم به تحصیل فرزندانشان و بزرگان و دولتمردان به تأسیس مدارس به سبک جدید در یزد تشویق شوند (مسرت، ١٣٧٦)؛ برای مثال در یکی از شماره‌های روزنامهٔ معرفت یزد چنین آمده است : «حق را باید گفت، حقیقت را نباید نهفت. چرا ما یزدی های پاشکسته درصدد تحصیلات برنیاییم که از موهومات به معلومات پی نبریم؟ [....] باید آدم شد. کارخانهٔ آدم‌سازی یعنی مدرسه لازم است. مکتب خانه که کودکان بیچاره از صبح تا شب هی می‌جنبیدند پر از جهل است. خود حقیر چهار سال در مکتب‌خانه زحمت کشیدم، هنوز روزنامه که درست نمی توانم بخوانم، احمق را به (ع) می نویسم، من هم تقصیر ندارم. چون مدرسه و تعلیمات ما وضع و روش صحیحی ندارد، سخت است. مدرسه آن است که پیه سوز را چراغ الکتریک می کند. مدرسه آن است که تلگراف بی‌سیم و ماشین پرنده اختراع می‌کند. مدرسه آن است که تیروکمان را تفنگ پنج تیر می کند [...] اندکی پیش تو گفتم غم دل می‌ترسم که دل آزرده شود [شوی] ورنه سخن بسیار است. محمد رشتی ساکن یزد» (تشکری بافقی، ١٣٧٧؛ به نقل از روزنامه معرفت، ١٣٢٧).

همان گونه که از متن نوشتهٔ این روزنامه به روشنی برمی آید، نویسنده مدرسه را «کارخانهٔ آدم‌سازی» معرفی می‌کند و پس از برشمردن خرافات و موهومات منتشر در میان جامعهٔ محلی یزد، نیاز به تحصیل را گوشزد می‌کند. نکتهٔ مهم دیگر این نوشته، اشاره به مکتب خانه هاست. نویسنده سواد آموزشی در مکتب‌خانه‌ها را نابسنده می‌داند؛ بنابراین به طور مستقیم، نیاز به مراکز دانش و تدریس مدرسه ای را تأکید می کند. به طور یقین، روزنامه‌ها حتی اگر در مطالب محتوایی خود نیز، به نیاز به آموزش اشاره ای نداشتند، می‌توانستند در حکم محرکی برای تحصیل و مدرسه عمل کنند؛ زیرا همین میزان که در زمانهٔ فقر آموزش و دانش، فردی به خواندن روزنامه قادر باشد، می‌تواند دیگران را به‌صورت ناخودآگاه از توانایی خود آگاه کند و این ضرورت را در آن افراد برانگیزد.

تأسیس مدارس نوین در شهر یزد

شکی نیست که یک‌یک مدارس تأسیس‌شده در قرن معاصر، در شکل‌گیری سپهر فکری و اندیشه، تحول اجتماعی و سیاسی، تعالیم تربیتی و رفاه مدنی مؤثر بوده‌اند؛ اما بررسی جداگانهٔ نقش مدارس مهمی که در موضع مکانی آموزشی، منشاء رویداد اجتماعی مهم‌تری شده‌اند، شمایل دقیق‌تری از نقش مدارس معتبر، نقش استادان و معلمان، تأثیرگذاری در جایگاه نخستین بنگاه‌ها و... را به ما یادآور می‌شود.

مدارس پسرانهٔ کیخسروی و خدادادی را که زرتشتیان در سال ۱۲۶۹ش/۱۳۰۷ق/۱۸۸۹م بنا کردند، باید دو اتفاق مهم در امر آموزش اقلیت زرتشتی این شهر لحاظ کرد. مدرسهٔ مشیریه که در سال ۱۲۷۹ش/۱۳۱۸ق/۱۹۰۱م تأسیس شد، در حکم نخستین مدرسهٔ نوین با سازوکار آموزش منظم و تفکیک کلاس‌ها، در شهر یزد رویداد بی‌سابقه‌ای بود. مدرسهٔ مرسلین انگلیسی با مفاد آموزشی متفاوت و پذیرش تمام طیف‌های مذهبی و دینی ساکن در یزد، در جایگاه خود اهمیت ویژه‌ای داشت. با وجود این، تعداد انگشت‌شماری از مدارس این شهر موفق شدند ضمن ماندگاری به شکل و شیوهٔ نخستین، چه در شمایل معماری و چه در نام، با برنامه‌ریزی و آموزش متناسب در دانش و فرهنگ این شهر تأثیر ویژه‌ای داشته باشند. مدارس ایرانشهر، کیخسروی، مارکار و ایزدپیمان را باید دارای این ویژگی دانست.

دبیرستان کیخسروی: این مدرسه در سال ۱۸۶۹م/۱۲۸۵ق آغاز به کار کرد. بنای مدرسه ابتدا در محلهٔ خلف خانعلی بود و سپس به ساختمان فعلی منتقل شد. این دبستان هجده سال پیش از دارالفنون دایر شد که بیست سال دبستان بود و از سال ۱۸۸۹م/۱۳۰۵ق، با تغییر به دبیرستان به حیات خود ادامه داد. کیخسروی نخستین مدرسهٔ یزد است و مشیریه ۳۱ سال پس از کیخسروی دایر شد؛ اما پژوهشگران به علت‌هایی، در قیاس با مدرسهٔ مشیریه، تقدم آن را رعایت نمی‌کنند و مشیریه را نخستین مدرسهٔ نوین یزد تعریف می‌کنند. علت این امر آن است که شیوهٔ آموزش مشیریه، در قیاس با دو گونهٔ آموزش مکتبی و حوزوی مسلمانان یزد، به طور کامل متفاوت و جدید و درخور تفکیک بود. دانش آموزان با لباس متحد و دروس جدیدِ دسته‌بندی‌شده، تعلیم می‌دیدند و دانش‌آموخته‌های دارالفنون به آنها آموزش می‌دادند.

اما کیخسروی با اینکه دانش‌آموخته‌های مدارس هند در آنجا تعلیم می‌دادند و مدرسه را اداره می کردند و دروسی مانند زبان انگلیسی و هندسه و ریاضیات نیز به مفاد درسی آن افزوده شد، مدرسه‌ای زرتشتی بود که در ابتدا چندان با شیوه‌های آموزش سنتی زرتشتیان تفاوت نمی‌کرد. مدرسه برای عام بنا شده بود؛ اما مسلمانان هنوز جامعهٔ زرتشتی را نپذیرفته بودند که تحصیل فرزندانشان را کنار آنها یا زیر نظر مربیان زرتشتی بپذیرند. بنابراین رویداد هم‌کلاسی‌شدن مسلمانان با زرتشتیان به دهه‌های بعد موکول شد. قدمت تاریخی این مدرسه، در کنار ماندگاری آن که همچنان تا امروز دایر است و پذیرای دانش‌آموزان، دو ویژگی مهم است که این بنگاه فرهنگی و تربیتی را بااهمیت و مؤثر کرده است.

مدرسهٔ مارکار:[۸] این مدرسه بخشی از مجموعه‌ای وسیع است که با مجموع زمین‌های متعلق به مدرسه، یکصدهزار متر را شامل می‌شود. مدرسهٔ مارکار در سال ۱۳۰۱ش/۱۹۲۲م آغاز به کار کرد و در سال ۱۳۰۶ش/۱۹۲۷م، قسمت دبستان دخترانه و پسرانهٔ آن به بهره‌برداری رسید. سپس بخش دبیرستان این مجموعه در بهمن ۱۳۱۲ش/۱۹۳٤م به انجام و بهره‌برداری رسید. بانی این مدرسه پشوتن جی دو سابایی مارکار، بازرگان و نیکوکار پارسی ساکن هند، بود که بخشی از اموال خود را وقف تأسیس امکانات

رفاهی و آموزشی برای زرتشتیان ایران کرد و آثار بسیاری از بخشش‌های او در شهرهای یزد و کرمان مشهور است. این مجموعه شامل پرورشگاه، مدرسهٔ دخترانه و پسرانه، دبیرستان، برج ساعت و آب انبار است (امیدواری، ۱۳۹۳).

ساختمان این مدرسه دو قسمت است: آموزشگاه شامل هجده اتاق و یک سالن است و پرورشگاه سه سالن خواب، نه اتاق، زیرزمین و اتاق هایی برای مدیران دارد. مدرسه به سبکی مدرن و متفاوت با مدارس سنتی ایران ساخته شده است و نمود کاملی از مدارس نوین است. کلاس‌های ردیفی، راهروها و وجود سیستم آموزشی جدید از ویژگی‌های این مدرسه است (دانشنامهٔ تاریخ معماری ایرانشهر، ۱۳۹۰).

ساختمان مدرسه شامل هجده کلاس درس و سالنی با ظرفیت هشتصد دانش‌آموز است. مدرسه سه زمین فوتبال، یک زمین والیبال و بسکتبال دارد (علاقبند، ۱۳۹٦). شاید معماری زیبا و شگفت این مدرسه یکی از وجوه اهمیت آن باشد که خود مبین شمایلی از معماری باستانی و دقیق ایرانی است. به طور قطع، برای دانش‌آموزانی که در ساختمان‌های ایرانشهر، کیخسروی و مارکار تحصیل کرده اند، درک و دریافت معماری یاستانی ایران خود شیوه ای از آموزش عینی است. مدرسهٔ مارکار امروزه نیز یکی از تالارهای خود را به موزهٔ زرتشتیان یزد اختصاص داده است.

دبیرستان ایرانشهر: به گزارش رسمی نشریات آموزش‌وپرورش، پیش از سال ۱۳۰٦ش/۱۹۲۸م آموزشگاه‌های دولتی یزد کلاس‌های متوسطه نداشتند و دبیرستانی کامل در این شهر وجود نداشت. در آثار و نوشته‌های تاریخ معاصر یزد، از دبیرستان ایزدپیمان و مؤسسهٔ ملی کیخسروی در حکم دبیرستان نام برده شده است؛ اما در این مدارس تنها بعضی از دروس را ارائه می کردند. درنتیجه، دبیرستان ایرانشهر نخستین بنگاه فرهنگی بود که در جایگاه دبیرستان، با ارائهٔ دروس متعدد و کامل متوسطه، آغاز به کار کرد. این دبیرستان ادامه و کامل شدهٔ مدسهٔ دولتی نمره یک شهر یزد است.

نقشهٔ دبیرستان ایرانشهر را آندره گدار (Andre Godard)، معمار فرانسوی ساکن ایران، تهیه کرد و مدیریت اجرایی آن به‌عهده ماکسیم سیرو (Maxime Siroux) گذاشته شد که دوست و همکار آندره گدار، مجری طرح، بود. طرح این بنا ترکیبی از طرح کاروان سراهای ایرانی و بناهای دورهٔ ساسانی است. این مدرسه از لحاظ وسعت نیز بزرگ‌ترین مدرسهٔ قرن اخیر بوده است. گسترهٔ ۱۷هزار و ۸۷۱ متر فضای فرهنگی شامل باغچه، زمین بازی، سالن آمفی تئاتر، آزمایشگاه و... نشان‌دهندهٔ بینشی آینده‌نگرانه و دقیق است که تا امروز هم در پذیرش دانش‌آموزان هیچ‌گونه کاستی و تنگنایی نداشته است (قلم‌سیاه، ۱۳۷۳).

شماری از مدیران این مدرسه در ردیف فرهیختگان ملی اند؛ ازجمله دکتر حسین محبوبی اردکانی که در سال‌های ۱۳۳۰تا۱۳۳۵ش/۱۹۵۲ تا۱۹۵۷م ادارهٔ این دبیرستان را به‌عهده داشته است. از چهره‌های شاخص علمی که در این دبیرستان تدریس کرده اند باید از دکتر قینی، ریاضی دان مطرح کشور، نام برد. افراد نامداری همچون دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن، محمدکریم پیرنیا، دکتر حسین محبوبی اردکانی، دکتر محمدعلی قینی، دکتر محمدحسین پاپلی یزدی و دکتر مهدی بهزاد، از ریاضی‌دانان معاصر، از دانش‌آموخته‌های این مدرسه‌اند.

دبیرستان دخترانهٔ ایزدپیمان: این مدرسه نخستین مدرسهٔ دختران در یزد است که در سال ۱۲۸۲ش/۱۹۰٤م زنی انگلیسی به نام الینه برایتی (MISS Nellie Brighty)، از طرف میسیون مسیحی، برای دختران زرتشتی تأسیس کرد. در ابتدا نام مدرسه ابتهاجیه بود و تاحدودی به‌صورت مکتب‌خانه‌ای بنا

شد. این مدرسه در طول حیات خود اسامی مختلفی مانند ابتهاجیه، ایزدپیمان، اشرف و پس از انقلاب شرف داشته است. در سال ۱۳۰۰ش/۱۹۰٤م بانو آرمنوهی آیدین (MISS Nellie Brighty) از طرف میسون مسیحی به یزد آمد و مدیریت این مدرسه را به عهده گرفت و در شمایل ادارهٔ آن تغییراتی اساسی ایجاد کرد.

بانو آیدین نام مدرسه را به ایزدپیمان تغییر داد و در تاریخ ۲۹اسفند۱۳۱۱/مرداد۱۹۳۲ و طی نامهٔ شمارهٔ ۱۵۹۱/۳٦۳٦، امتیاز دبستان شش کلاسه را گرفت. یک سال پیش از این تاریخ و براساس برنامهٔ مدارس ایران، دوشیزه آنیک استپانیان نخستین دختری بود که از این مدرسه برای امتحان نهایی معرفی شد و گواهی‌نامه گرفت.

برای تدریس در سیکل اول دبیرستان، خانم آیدین و شیرین خانم فیروزیان برای امتحانات متفرقهٔ سیکل اول در مهر۱۳۱۲/اکتبر۱۹۳۳م به اصفهان رفتند و پس از پذیرفته شدن، به طور غیررسمی مشغول تدریس شدند. در خرداد همان سال، شش نفر به همراه مادران خود و به سرپرستی خانم آیدین برای شرکت در امتحانات به اصفهان رفتند و همگی پذیرفته شدند. پس از آن، بانو آیدین برای تشکیل سیکل دوم ملزم به داشتن دیپلم شد و به همین منظور به انگلستان رفت و دروس تعلیم‌وتربیت و روان‌شناسی را امتحان داد و پس از توفیق به ایران برگشت. وزارت فرهنگ وقت دیپلم او را پذیرفت و در سال ۱۳۱٤ش/۱۹۳۵م، امتیازنامهٔ تأسیس سیکل دوم دبیرستان شش کلاسه با شمارهٔ ٥۹٤ صادر شد.

چون سند مدرسه به نام میسیون انگلیس بود، در زمان جنگ جهانی دوم به علت تصمیم دولت مبنی‌بر خرید اموال خارجی‌ها، این مدرسه با مشکل مواجه شد. این‌گونه بود که مدیریت فرهنگ وقت یزد به علت انتساب آیدین به انگلیس و تمایلات تبلیغ مسیحیت او را اخراج کرد. بنابراین مدرسه ایزدپیمان منحل شد و شاگردانش با ترکیب مدرسهٔ ایران‌دخت، در همان محل، با نام مدرسهٔ اشرف به تحصیل مشغول شدند. این مدرسه در زمان انقلاب اسلامی دوباره تغییر نام داد و به شرف مشهور شد (به نقل از خانم مرات پیشکسوت فرهنگی یزد؛ همچنین سالنامه دبیرستان ایرانشهر، ۱۳۲۷و۱۳۲۸).

چالش‌های تأسیس مدارس نوین

رشد و گسترش مدارس جدید در یزد با مشکلاتی ازجمله موانع اجتماعی و مالی و سیاسی مواجه بود؛ علاوه بر این، همانند گسترش آموزش‌وپرورش نوین و مدارس جدید در سایر شهرها، بیش از همه با مخالفت سنت گرایان و برخی از روحانیان روبه‌رو شد. برخی از روحانیان در ابتدا به مدارس القابی همچون «کانون فساد و عامل بی‌دینی» می دادند و خانواده‌ها را از فرستادن فرزندان خود به این مراکز منع می‌کردند (غیرت، ۱۳۳۸).

پس از تأسیس دارالفنون، برای نشر علوم تلاش‌های بیشتری صورت گرفت و در سال ۱۲۳۷ش/۱۸۵۸م، وزارت علوم تأسیس شد و به نام وزارت معارف و اوقاف و فواید عامه نام‌گذاری شد. این نام بعدها به نام وزارت معارف اوقاف و صنایع مستظرفه تغییر داده شد. پس از قتل امیرکبیر، وزرای دیگر ناصرالدین شاه هرچند با سیاست های امیرکبیر چندان موافق نبودند، به ناگزیر راه او را در نشر علوم ادامه دادند.

عمومی‌شدن آموزش تحصیل، آن هم در سطح ابتدایی، با تأسیس مدرسهٔ رشدیه آغاز شد. میرزاحسن رشدیه در سال ۱۲٦٦ش/۱۸۸۷م نخستین مدرسه را در شهر تبریز بنا نهاد و بعدها در مشهد و تهران نیز این اقدام را انجام داد. رشدیه بعدها در شرح احوال خود نوشته است که برای مانع شدن فعالیت من مؤثرترین اسباب ها تکفیر من بود، اعتنا نکردم. به مشهد رفته بودم، از ورود من به حرم مانع

شدند؛ پس به زیارت از خارج قانع شدم. ورود به حمام‌ها را برای من ممنوع کردند؛ پس در منزل استحمام کردم. در معابر بنای فحاشی گذاشتند، جز برای مدرسه از خانه خارج نشدم؛ اما بی نتیجه بود. در مشهد نیز مدرسه ای را ویران کردند و ناچار به فرار از مشهد شدم (رشدیه، ۱۳۷۰).

در مواجهه با تحصیل دختران این مخالفت‌ها بسیار شدیدتر بود. زن ها مقاومت‌های بسیاری کردند تا اینکه بالاخره در سال ۱۳۲۷ش/۱۹۴۸م، نخستین مدارس دخترانه به سبک جدید تأسیس شد. در این زمان علویه رشدیه مدرسه‌ای به نام عفاف و طوبی رشدیه مدرسه‌ای به نام تربیت تأسیس کرد (رشدیه، ۱۳۶۲). وزارت معارف نیز ادارهٔ تعلیمات نسوان را ایجاد کرد و بنابر پیشنهاد وزیر معارف، احمدخان نصیرالدوله، دو مدرسهٔ ابتدایی دولتی مجانی برای دختران تأسیس شد. پس از آن مقرر شد در هر ناحیهٔ شهر یک مدرسه دولتی مجانی دخترانه افتتاح شود (ترابی فارسانی، ۱۳۷۸: ۴۱).

شهر یزد نیز از این قاعده مستثنی نبود. زمانی‌که آن میزان مخالفت در مرکز و شهری مانند تبریز مشاهده می‌شود، به‌سهولت می‌توان بازخورد مردم یزد را نیز قضاوت کرد. جامعهٔ یزد در برابر ورود تلگراف واکنش نشان داد و این از گزارش مأمور سیم‌کشی تلگراف مشخص می‌شود که می‌گوید: در یزد حجةالاسلامی خطاب به عامل حکومتی می‌گوید تو لایق سلام هم نیستی؛ چون قصد داری یکی از فراورده‌های فرنگی را اینجا دایر کنی (محبوبی اردکانی، ۲۵۳۷: ج۲). بنابراین مشخص است که این جامعه در برابر شکل نوین مدرسه‌سازی نمی‌تواند بازخورد پذیرنده‌ای داشته باشد؛ زیرا جامعهٔ سنتی هنوز ضرورت دانش نوین را لمس نکرده و پذیرای چنینی تغییری نشده بود.

رفته رفته در دوران مظفرالدین شاه یازده مدرسه در شهر یزد گشایش یافت (تشکری بافقی، ۱۳۷۷)؛ اما خانواده‌ها بیشتر، سواد را در حد همان مکتب‌خانه کافی می‌دانستند. تا پیش از همگانی و رایگان‌شدن مدارس، گاهی به‌علت فراهم‌نبودن زمینه‌های اقتصادی، خانواده‌هایی که تمکن مالی چندانی نداشتند، مانع حضور فرزندانشان در مدارس می‌شدند؛ چون با رفتن بچه به مدرسه باید از حضور یک نیروی کاری در کارگاه پدری صرف‌نظر می‌کردند؛ همچنین لازم بود میزانی هزینه نیز برای تحصیل او در نظر بگیرند. درنتیجه، ترجیح می دادند چنین کاری صورت نگیرد. بنابراین بسیاری از خانواده ها، به بهانهٔ الزام همکاری فرزندان در امور پیشه‌وری، از تحصیل آنها ممانعت می‌کردند. چنانکه پیشتر در خطابه های مانکجی دربارهٔ کودکان زرتشتی ذکر شد: آن مؤسسه حاضر به پرداخت کارمزد به دانش‌آموزان بود و حتی شش‌ماه زودتر این کارمزد را می‌پرداخت؛ اما باز هم از اعزام فرزندانشان به تهران، آن هم برای تحصیل خودداری می‌کردند (ر. ک: شهمردان، ۱۳۶۳).

مسئلهٔ دیگر آماده‌نبودن فضای اجتماعی و بیمناکی از امنیت است. در شرح مدرسهٔ مشیریه، در جایگاه نخستین مدرسهٔ نوین یزد، آمده است که: دویست دانش‌آموز داشت و چهار نفر خدمتگزاران مدرسه شاگردان را هنگام مراجعت به منازلشان مراقبت می‌کردند (تشکری بافقی، ۱۳۷۷). واژهٔ مراقبت تا منزل نشان‌دهندهٔ اطمینان‌نداشتن به فضای اجتماعی آن عهد است. به طور کلی، در دورهٔ مشروطه و پس از آن تأسیس مدارس نوین کاری بسیار دشوار بود؛ زیرا جامعه هنوز آمادگی پذیرش آن را نداشت و این امر برای مدارس دخترانه بسیار سهمگین‌تر و مشکل‌تر بود.

مدارس نوین ویژهٔ دختران با فاصلهٔ زمانی طولانی، حدود سال ۱۳۰۰ش، بین ۲۹۸تا ۱۳۰۱ش/۱۹۱۹تا۱۹۲۲م، در یزد دایر شد. روشن است در جامعه ای مذهبی مانند یزد، دختران علاوه‌بر ممانعت‌هایی مانند نشستن در کلاس درس کنار

پیروان ادیان دیگر، با محدودیت‌های دیگری مانند حجاب و فاصلهٔ مسیرخانه تا مدرسه روبه رو بودند؛ همچنین مهم‌ترین موضوع، یعنی تدریس معلم های غیرمسلمان برای آنها، پذیرفتنی نبود. چنانکه در مبحث مدرسهٔ ایزدپیمان بیان شد، علت اخراج بانو آیدین را گرایش او به تبلیغ مسیحیت ذکر کردند.

نتیجه

قدمت دیرپای فرهنگ و تمدن در یزد و ویژگی های مردم آن همچون قناعت، دیانت، مناعت، سخت‌کوشی و پشتکار آنها برای زندگی در کویر و پایه‌گذاری تمدن در این منطقه، سرمنشأ تلاش بی‌وقفه و جدی آنها در راه کسب علم و دانش و پرورش نخبه‌های علمی و دینی در عرصه‌های مختلف معارف بشری است؛ چنانکه بازتاب آن در گزارش‌ها و خاطره های جهانگردان ایرانی و خارجی به چشم می‌خورد. وقوع انقلاب مشروطه در سال ۱۳۲٤ق/۱۹۰٦م، در آموزش‌وپرورش نوین و گسترش آن در تمامی کشور و به‌ویژه یزد تأثیر گذاشت. براساس قانون اساسی کشور، دولت موظف شد برای تحصیل دانش‌آموزان امکانات لازم را فراهم کند و تحصیلات ابتدایی اجباری شد. به‌دنبال انقلاب مشروطه، در یزد دبستان‌های متعدد تأسیس شد و طبیعی بود که در ابتدا، در برابر مدارس نوین مقاومت‌هایی صورت گیرد؛ اما از آنجا که نمی‌توان جلو پیشرفت و توسعه را گرفت، آموزش‌وپرورش نوین سرانجام در یزد گسترش یافت؛ هرچند آموزش سنتی تا مدت‌ها با اهداف خاص خود، در کنار آموزش نوین ادامه یافت.

در گسترش آموزش نوین در یزد، اقلیت‌های مذهبی نقش عمده‌ای داشتند. زرتشتیان ایرانی مقیم هند و ارتباط زرتشتیان یزد با آنها در تحول نظام آموزشی در یزد بسیار تأثیرگذار بود. چنانکه تا پایان حکومت قاجار، بیش از سی مدرسهٔ دخترانه و پسرانه در یزد و حومهٔ آن تأسیس شد که تمام آنها در سایهٔ حمایت و کمک‌های مالی زرتشتیان ایرانی مقیم هند شکل گرفته بود. در این دوره مدارس زرتشتیان یزد، در مقابل مدارس مسلمانان، سه برابر بیشتر بود؛ البته زرتشتیان خود را ایرانی می‌دانستند و در این مدارس، زرتشتیان و مسلمانان در کنار هم تحصیل می‌کردند. علاوه‌بر زرتشتیان، اقدامات مسیحیان و یهودیان نیز در رشد و توسعهٔ آموزش نوین در یزد بی‌تأثیر نبود.

گسترش مواهب جدید تمدنی، مانند تلگراف و گسترش صنعت چاپ نیز در انتقال اخبار و دانایی مؤثر واقع شد؛ سپس با شکل‌گیری روزنامه‌ها، نیاز مردم به دانش نوین بیشتر انعکاس پیدا کرد. درنتیجه، نظام آموزش نوین رفته‌رفته در شهر یزد شکل خود را پیدا کرد و در ابتدای قرن جاری، موفق شد گسترش بیشتری بیابد؛ تا آنجا که به تحصیل دختران نیز، در حکم یک ضرورت، توجه شد. بنابراین آموزش زنان، یعنی نیمی از جامعه، وارد مرحلهٔ تازه‌ای شد و آنها در مدارس نوین مشغول تحصیل شدند. زنانی که تا پیش از اشاعهٔ آموزش نوین، سواد آنها تنها به دانش محدود مکتب‌خانه‌ای خلاصه می‌شد و حتی شانس تحصیل در مدارس علمیه را نیز نداشتند.

پی‌نوشت

۱. بیشتر مورخان ازجمله آیتی، جعفری، مستوفی بافقی و خانیکوف این واژه را میرچخماق نوشته‌اند. مردم یزد نیز این واژه را چخماق می‌دانند.

۲. اثرگذاری مدارس نوین در شکل‌گیری اندیشه مشروطیت با دارالفنون آغاز شد که سرآهنگ این مدارس بود. نخست اینکه معلمان اتریشی استخدام شده برای تدریس در این مدرسه، به علت پرورش در جامعه‌ای متفاوت، به‌نوعی نمایندگان تفکری بودند که با شیوه سلطنتی قاجاری متفاوت بود. به‌علاوه

دارالفنون نیز از سه رویکرد می‌تواند نقطه آغازین دگرگونی اجتماعی و سوق به سمت مشروطیت باشد: نخست اینکه با تأسیس دارالفنون اصول علمی جدید در برابر علوم معمول پیشین گونه‌ای از تحول اندیشه را رقم می‌زد؛ دوم اینکه دارالفنون با ترجمه کتاب ها و آموزش‌های نوین، دریچه‌ای به سوی معرفت جهان نو باز کرد؛ سوم اینکه فارغ التحصیلان این مدرسه صنف جدیدی از فرزندان دیوانیان و لشکریان و درباریان پدید آوردند که در گرایش روشنفکری، زمینه‌ساز تحولات بعدی، یعنی انقلاب مشروطه، شدند (اسلامی چاهویی، بی‌تا).

۳. ر .ک: مقاله میرزاجوادخان سعدالدوله (سعیدی، ۱۳۸۵).

٤. ر.ک: خاطرات نواب وکیل، همچنین مشروطیت در یزد از علی‌اکبر تشکری بافقی و میرحسینی مقاله سیر تحولات سیاسی اجتماعی یزد.

۵. روزنامه صوراسرافیل در تاریخ ۱۰شعبان ۱۳۲۵ق/۱۸سپتامبر۱۹۰۷، نامهٔ تعدادی از اهالی یزد را درج کرد که به قتل پرویز شاهجهان ابراز و اظهار تأسف کردند و واکنش نشان دادند. در قسمتی از این نامه آمده است: «این جوانمرد مقتول هواخواه عالم انسانی بوده، عصمت و شرف مردی تصور نمود، مال را فی سبیل‌الله انفاق می‌کرد معهذا اگر آن مرحوم را مزدکی بنامند و برائت بجویند، دیگر کسی به اعمال خیر رغبت نمی‌کند. اگر دولت ایران امثال این مرد که هر سال یک کرور فایده به ملک و ملت می‌رسانند نخواهد، پس کدام کس را می‌خواهند؟ هواخواه نوع بشر». از متن و محتوا و ادبیات حاکم بر این نامه مشخص است که مسلمانان یزد نوشته‌اند. واژه‌های مذهبی فی سبیل‌الله، انفاق، عصمت و نیز اشاره به توجیه برائت از مزدکی‌ها (مزدیسنا و زرتشتی‌ها) که گویا از زبان عده‌ای در مرگ شاهجهان منتشر شده است، نشان‌دهنده این است که جامعه مسلمان یزد، در مقایسه با گذشته خود، متفاوت می‌اندیشیده و ناسپاسی در برابر خدمات زرتشتی‌های مشروطه‌خواه را ناشایست می‌دانسته است. امضای این نوشته با هواخواه نوع بشر اشاره‌ای است به مساوات مطلوب جامعه‌ای که پا در مسیر ترقی و تحول نهاده است.

٦. همان گونه که پیشتر نیز اشاره شد، این مدارس تمام مؤلفه‌های آموزش نوین را نداشتند؛ اما در ایجاد احساس نیاز به آموزش نوین و گسترش دانش به شکل سواد خواندن و نوشتن، در سطوح مختلف جامعه زرتشتی و بعدها مسلمانان مؤثر بودند. چنانکه برخی از همین مدارس رفته‌رفته به مدارس نوین تبدیل شدند؛ برای مثال دبستان کیخسروی پس از ۱۸ سال به دبیرستان کیخسروی تبدیل شد و دروسی بیشتر از آموزه‌های مذهبی زرتشتی، مانند زبان‌های خارجی و ریاضیات و هندسه نیز در آن تدریس می‌شد. بنابراین می‌توان از آنها در حکم یکی از علت‌های گسترش آموزش نوین یاد کرد.

۷. دبستان کیخسروی را در سال ۱۸۸۹م/ ۱۲٦۸ش/۱۳۰۷ق، ارباب کیخسرو مهربان در محله خلف خانعلی یزد احداث کرد.

۸. دربارهٔ تاریخ این مدرسه در آثار مکتوب اختلاف است. برخی آن را ۱۳۰۱ش، برخی ۱۳۰٦ش و شماری نیز ۱۳۱۳ش نوشته‌اند. علت این اختلاف آن است که میان مدرسه مارکار، شامل دبستان دخترانه و سپس دبیرستان مارکار، چند سال اختلاف زمانی است. علاوه بر این، مارکار مجموعه‌ای است که طی دوازده سال به اتمام رسیده است؛ یعنی از سال ۱۳۰۱ش آغاز و در سال ۱۳۱۲ش به پایان رسیده است.

۹. دانشنامه تاریخ معماری، سال ۱۳۱۳ش را برای آن ثبت کرده است.

کتابنامه

الف. کتاب

۱. آفاری، ژانت، (۱۳۸۵)، انقلاب مشروطه ایران، ۱۹۰٦ تا ۱۹۱۱، ترجمه رضا رضایی، تهران: بیستون.

۲. آیتی، عبدالحسین، (۱۳۱۷)، تاریخ یزد، ۲ج، یزد: گلبهار.

۳. اسلامی چاهویی، محمد، (بی‌تا)، نقش مدارس جدید در شکل‌گیری انقلاب مشروطیت ایران، اولین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم تربیتی و روان‌شناسی و مطالعات اجتماعی ایران، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی سروش حکمت مرتضوی.

٤. امیدواری، سمیه و مریم امیدواری، (۱۳۹۳)، سیر تحول الگوی مدارس در دوره پهلوی اول، بررسی موردی مدارس استان یزد، مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی.

۵. بابازاده، شهلا، (۱۳۷۸)، تاریخ چاپ در ایران، تهران: طهوری.

٦. پولو، مارکو، (۱۳۵۰)، سفرنامه مارکوپولو با مقدمه جان ماسفیلد، ترجمه حبیب‌الله صحیحی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۷. ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۷۸)، اسنادی از مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

۸. ----------، (۱۳۸۹)، گزیده اسناد نظام آموزش‌وپرورش و مجلس شورای ملی، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۹. تشکری بافقی، علی اکبر، (۱۳۸۸)، خاطرات وکیل التولیه، تهران: سخن.

۱۰. ----------، (۱۳۷۷)، مشروطیت در یزد از ورود اندیشه نوین تا کودتای سیدضیاءالدین طباطبایی ۱۲۹۹-۱۲۸۵ش، تهران: مرکز یزد شناسی.

۱۱. حاجی‌زاده میمندی، مسعود، (۱۳۹۱)، بازار یزد و بازارچه‌های پیرامونی آن در دویست سال اخیر، تهران: پژوهش گروهی بنیاد ایران‌شناسی.

۱۲. خاضع، اردشیر، (۱۳٦٤)، تذکره سخنوران یزد، به کوشش رشید شهمردان، بمبئی: خاضع.

۱۳. خانیکوف، نیکولای ولادیمیروویچ، (۱۳۷۵)، سفرنامه خانیکوف، گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی، مترجمان دکتر اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه، مشهد: آستان قدس رضوی.

۱٤. دانشنامه تاریخ معماری ایرانشهر، (۱۳۹۰)، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری ایران، بازبینی‌شده در ۲۰۱۹/۱۱/۲۵.

۱۵. رشدیه، شمس‌الدین، (۱۳٦۲)، سوانح عمر، تهران: تاریخ ایران.

۱٦. رشدیه، فخرالدین، (۱۳۷۰)، زندگی‌نامه پیر معارف رشدیه، تهران: هیرمند.

۱۷. رحمانی، عنایت‌الله، (۱۳۸٤)، چهره‌نما ۱۹۰٤/۱۳۲۲ جریده مصور ، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

۱۸. سرشار، هومن، (۱۳۸٤)، فرزندان استر، مقالاتی درباره تاریخ و زندگی یهودیان در ایران، ترجمه مهرناز نصیریه، تهران: کارنگ.

۱۹. شهمردی، رشید، (۱۳٦۳)، تاریخ زرتشتیان، فرزانگان زرتشتی، تهران: فروهر.

۲۰. شیخ‌الاسلامی، پری، (۱۳۵۱)، زنان روزنامه‌نگار و اندیشمند ایران، به تصحیح غفور ارشقی، بی‌جا: چاپخانه مازاگرانیک.

۲۱. ضمیری، محمدعلی، (۱۳۷٤)، تاریخ آموزش و پرورش ایران و اسلام، شیراز: راهگشا.

۲۲. عابدی اردکانی، محمد و محمدحسن میرحسینی، (۱۳۸۷)، انقلاب اسلامی در یزد، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

۲۳. غیرت کرمانشاهی، عبدالکریم، (۱۳۳۸)،

کلیات آثار سیدعبدالکریم غیرت، به کوشش محمدسعید غیرت، تهران: چاپخانه فردوسی.

٢٤. فرخی یزدی، محمد، (۱۳۷۲)، دیوان فرخی یزدی، به کوشش حسین مسرت، یزد: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان یزد.

۲۵. قانون اساسی مشروطیت، ۱۳۲٤قمری.

۲٦. قلم‌سیاه، اکبر، (۱۳۷۳)، یزد در سفرنامه‌ها، یزد: مؤسسه انتشارات یزد.

۲۷. قویمی، فخری و خشایار وزیری، (۱۳۵۲)، کارنامه زنان مشهور ایرانی، تهران: وزارت آموزش‌و پرورش.

۲۸. کتیرایی، محمود، (۱۳٤۸)، از خشت تا خشت، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات دانشگاه تهران.

۲۹. کرزن، ناتانیل، (۱۳۵۰)، ایران و قضیه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، ج۱، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۳۰. مالکوم، نایپر، (۱۳۹٤)، سفرنامه یزد، برداشت‌های نایپر مالکوم سیاح انگلیسی از شهر یزد در اواخر دوره قاجاریه، ترجمه دکتر علی‌محمد طرفداری، یزد: مهرپادین.

۳۱. محبوبی اردکانی، حسین، (۲۵۳۷ شاهنشاهی)، تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، ج۱، تهران: دانشگاه تهران.

۳۲. مسرت، حسین، (۱۳۷٦)، یزد یادگار تاریخ، یزد: اداره فرهنگ و ارشاد.

۳۳. معصومخانی، کاظم، (۱۳۲۸)، سالنامه فرهنگ یزد، یزد: گلبهار.

۳٤. ----------، (۱۳۳۳)، سالنامه فرهنگ یزد، یزد: گلبهار.

۳۵. مهدوی، عبدالرضا (هوشنگ)، (۱۳۸۰)، تاریخ روابط خارجی ایران، تهران: امیرکبیر.

۳٦. میر حسینی، محمدحسن، (۱۳۸٦)، سیر تحولات سیاسی و اجتماعی یزد در دوران مشروطه، فصلنامه گنجینه اسناد، ش٦٦، ص۳۲تا۵۵.

۳۷. ناطق، هما، (۱۳۷۵)، کارنامه فرهنگی فرنگی در ایران، تهران: خاوران.

ب. مقاله

۱. تشکری بافقی، علی‌اکبر، (بهار و تابستان ۱۳۹٤)، نگرشی بر عملکرد مبلغان پروتستان در یزد عهد قاجار، دوفصلنامه علمی پژوهشی تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، س۵، ش۱۰، ص۳۳تا۵۹.

۲. سعیدی، حوریه، (زمستان۱۳۸۵)، میرزاجواد خان سعدالدوله، فصلنامه گنجینه اسناد، ش٦٤، ص۱۳۷.

۳. شمس اسفندآبادی، حمیدرضا و همکاران، (زمستان۱۳۹٤)، تعاملات اقلیت یهودی یزد با مسلمانان دوره قاجار، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه تاریخ، س۱۱، ش٤۱، ص۱۷تا٤۲.

٤. علاقمند، سپیده، سعید صالحی و فرهنگ مظفر، (۱۳۹٦)، مطالعه تطبیقی معماری و محتوای مدارس ایران از دوره سنتی تا نوین، مجله علمی پژوهشی پژوهشکده هنر معماری و شهر سازی نظر، س٤، ش٤۹، ص۵تا۱۸.

۵. نایبیان، جلیل و جواد علی‌پور سیلاب، (بهار و تابستان۱۳۹۱)، جستارهای تاریخی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س۳، ش۱.

ج. تارنما

۱. سخنان بانو زینب مرآت پیشکسوت فرهنگی یزد برداشته از تارنمای

http://rahavardeman.blogfa.com/1391/10.

د. لاتین

1. Afary, Janet, (1996) , Iranian Constitutional Revolution 1906-1911: Grassroots Democracy, Social Democracy and Originsof Feminism. New York: Columbia University Press.